

KULTURMILJÖVISION

GÖTEBORG FÖRSTÄRKT: LANDERIerna

Miljöer av riksintresse för kulturmiljövården

**GÖTEBORG
STADSMUSEUM**

Kulturmiljörapport 2018:01

**Stadsutvecklingsenheten
Göteborgs stadsmuseum, Kulturförvaltningen**

Kulturmiljövision Göteborg förstärkt: landerierna

Mars 2018 (mindre justeringar gjorda maj 2018)

Kulturmiljörapport 2018:01

Kulturförvaltningens dnr 0397/18

Västra Götalands län, Göteborgs stad

Arbetsgrupp, text och research:

Daniel Cardell (digital visualisering)

Malin Clarke

Kristian Jonsson

Maja Lindman

Anette Lindgren

Karin Nordström

Sanja Peter

Samtliga är bebyggelseantikvarier på Göteborgs stadsmuseum.

Foto: Göteborgs stadsmuseums arkiv och författarna, där annan fotograf ej anges.

Kartor och stadsplaner: Stadsbyggnadskontoret och lantmäteriet

Omslag, fram- och baksida:

Stora Katrinelunds landeri, hösten 2017. Foto Ola Eriksson

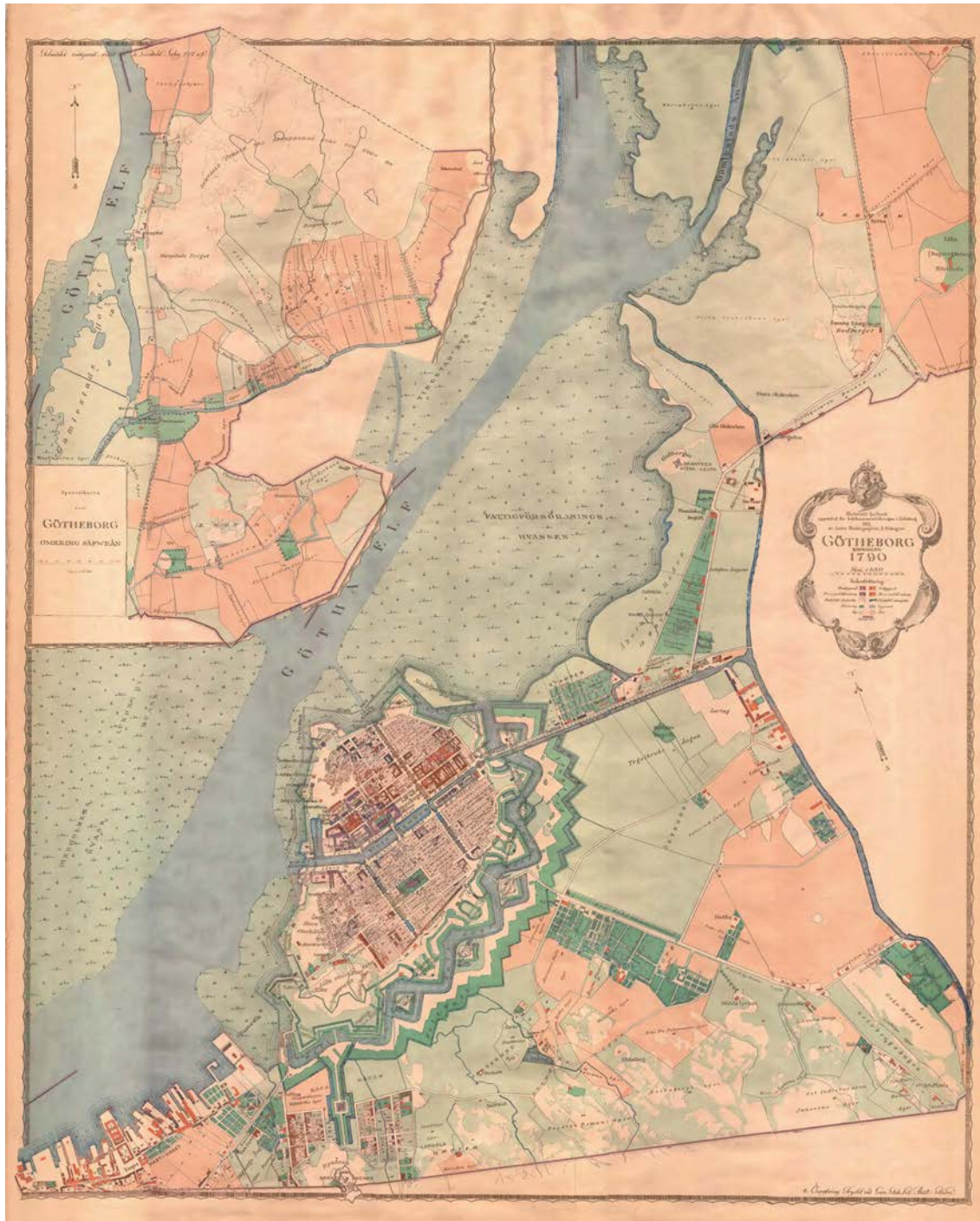
**GÖTEBORGS
STADSMUSEUM**

Göteborgs stadsmuseum
Norra Hamngatan 12, 411 14 Göteborg
Tel: 031-368 36 00
stadsmuseum@kultur.goteborg.se

KULTURMILJÖVISION

GÖTEBORG FÖRSTÄRKT: LANDERIerna

Miljöer av riksintresse för kulturmiljövården.

Göteborg 1790, en karta som visar fästningsstaden med omgivande donationsjordar. På donationsjordarna ligger landeriegendomar, några med tidiga industrier. Blad ur det historiska kartverket över Göteborg som gavs ut till 300-årsjubileet år 1923.

FÖRORD: GÖTEBORGS LANDERIER

Göteborgs landerier var arrenderade jordbruksfastigheter på stadens mark. Markerna var den donationsjord som Göteborg fick av Kronan vid grundandet och som bland annat skulle stå för stadens livsmedelsförsörjning.

Utöver platsen för själva fästningsstaden Göteborg bestod de ursprungliga ägorna dels av området där stadens föregångare Nya Lödöse legat, och dels av marker i anslutning till det nya stadsläget.

Landeriernas antal och utbredning ändrades under hela perioden som systemet var i bruk, från stadens grundande 1621 fram till tiden omkring sekelskiftet 1900. Då löstes landerierna in och på markerna växte nya stadsdelar fram.

Från början avsåg ordet landeri endast jordområdet men efterhand kom begreppet att förskjutas till att även innefatta bebyggelsen och då särskilt de större herrgårdsliknande byggnaderna som ibland uppfördes på landerimarken. Idag är det främst byggnaderna som förknippas med begreppet.

Att spåren efter landerierna fortfarande är synliga och lättillgängliga på många håll inom stadens ursprungliga marker är ett av Göteborgs speciella särdrag.

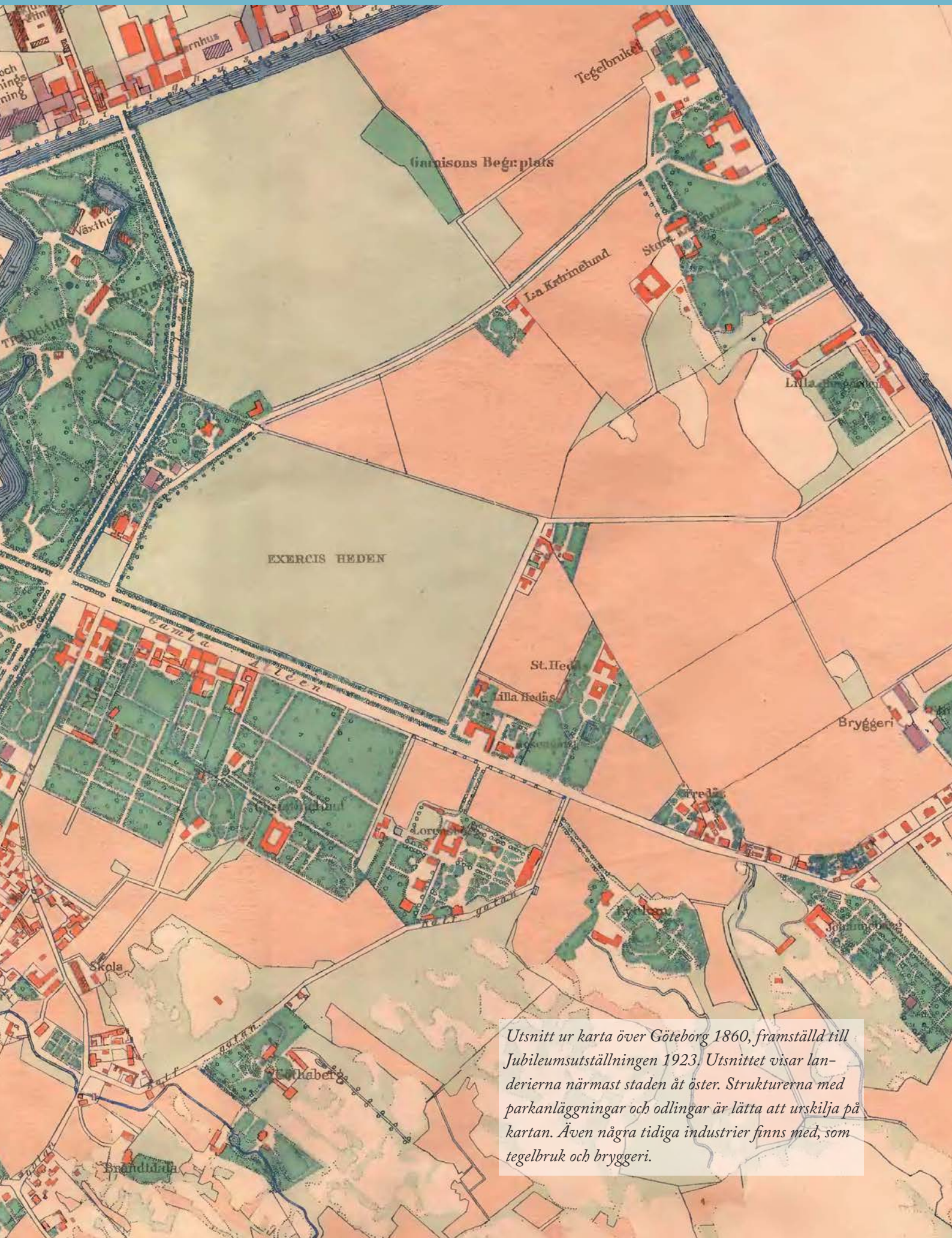
Förutom att vara värdefulla som kontrast i skala och miljö är de historiska ankare som både komplicerar och förtydligar staden. Landerispåren visar på en inte alltför avlägsen tid då stadskärnan omgavs av odlings- och betesmarker. Det ger ett tydligt perspektiv på industrialismens och postindustrialismens stad.

Bevarade spår efter landerierna är värdebärare inom riksintresset för kulturmiljövården "Göteborgs innerstad" (O 2:1-5). De flesta av landerilämningarna är också upptagna i Göteborgs bevarandeprogram "Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse – ett program för bevarande". Stora Katrinelund är byggnadsminne.

INNEHÅLL

INLEDNING.....	9
Visionen för landerierna.....	9
Kulturhistorisk målsättning	10
Avgränsningar.....	10
Metod	10
Läsanvisningar	13
Nästa steg.....	13
Aktuellt skydd	14
LANDERIEPOKEN - EN HISTORISK ÖVERSIKT	16
Donationsjordarna och landeriernas uppkomst.....	16
Landerierna och nyttjandet av marken	16
Industrier	18
Bebyggelsemiljöerna	18
Slutet på landeriepoken.....	18
Hur landerierna har format dagens stadsplan och stad.....	20
VAD ÄR OCH VAD ÄR INTE ETT LANDERI?	24
Begrepp och juridisk innebörd	24
En nationell överblick	24
Exempel på anläggningar som inte var landerier	25
KARTOR ÖVER LANDERIERNAS LÄGE	26
KATALOG ÖVER KÄNDA LANDERIER.....	30

LANDERIER MED BEVARADE DELAR.....	41
Bagaregården (10)	42
Bellevue, del av Kviberg (5)	46
Carlsberg (23)	48
Gummero (15).....	50
Götaberg (33)	52
Stora Härlanda (11)	54
Johanneberg (24).....	56
Kristinedal (8).....	60
Kvibergsnäs (6)	62
Liseberg (22).....	66
Lorensberg (28).....	70
Stora Katrinelund (19).....	72
Ånäs (7)	76
ANDRA SPÅR EFTER LANDERIerna	80
Gatu- och stadsdelsnamn	80
I museernas samlingar	81
HELHETEN - LANDERIEPOKEN	
I GÖTEBORG	83
Nulägesanalys.....	83
Vandringar och destinationer	84
Digitala verktyg	86
Berättelser	88
Skydd och utveckling av landerispåren	90
Övrigt.....	91
DIGITALA TEKNIKER FÖR TOLKNING OCH	
PRESENTATION AV LANDERIER	92
Tekniken: Digital visualisering av	
Johannebergs landeri 1890.....	94
Tekniken: Fotoscanning av	
bevarade landerimiljöer	98
KÄLLOR OCH LITTERATUR.....	102
Tryckta källor	102
Arkiv.....	103
Hemsidor	104

Utsnitt ur karta över Göteborg 1860, framställd till Jubileumsutställningen 1923. Utsnittet visar landerierna närmast staden åt öster. Strukturerna med parkanläggningar och odlingar är lätta att urskilja på kartan. Även några tidiga industrier finns med, som tegelbruk och bryggeri.

INLEDNING

Denna kulturmiljövision är utförd av Göteborgs stadsmuseum, en del av Kulturförvaltningen i Göteborgs stad. Den är framtagen mellan hösten 2017 och våren 2018.

"Göteborg förstärkt" är en rapportserie och en metod för att lyfta fram och stärka kulturarvet. Arbetssättet har vuxit fram på Göteborgs stadsmuseum under de senaste åren och är fortfarande under utveckling. I nuläget handlar det om att analysera aspekter av riksintresset för kulturmiljövården "Göteborgs innerstad" (O 2:1-5), lyfta dess styrkor och svagheter och hitta förstärkande åtgärder. Kärnan är de värdebärande byggnader och strukturer som finns bevarade till idag.

Första rapporten som togs fram var "Fästningsstaden Göteborg" (2015) vilken vidareutvecklades till handlingsprogrammet "Göteborg förstärkt: Fästningsstaden" (Reuter Metelius Kulturmiljöspecialister m.fl. 2017). Målsättningen är att även denna kulturmiljövision ska konkretiseras i ett handlingsprogram.

Visionen för landerierna

Landeriepoken är ett intressant historiskt lager och är dessutom av stort intresse hos allmänheten – i synnerhet bland göteborgare. En del skrivna källor finns, främst Gunilla Enhörings avhandling (se källförteckning i denna rapport), men även artiklar, kapitel i Göteborgsöversikter och jubileumsskrifter. Det saknas dock en mer lättillgänglig enkel presentation av landerierna och det saknas en utvecklingsplan för hur detta kulturarv kan lyftas fram, förklaras och tillgänglig-

görs. Kulturmiljövisionen och handlingsprogrammet har ambitionen att tillsammans täcka denna lucka.

Kulturmiljövisionen tar sin utgångspunkt i historik och beskrivningar av bevarade spår efter landeriepoken i Göteborg. Den lämnar förslag på hur dessa spår kan stärkas plats för plats och hur de kan lyftas till en gemensam starkare berättelse.

Landerierna är redan idag en tillgång i stadsmiljön, även de landerier som bara har relativt små spår bevarade. Anläggningarna bidrar med värden för rekreation, med estetiska värden och genom att de ger stadsrummet historiskt djup.

Varför nu?

Framtagandet av visionen har aktualiserats genom arbeten med den kommande tåg tunneln Västlänken. Tunnelbygget kommer bland annat att påverka landerierna Johanneberg och Liseberg i Göteborgs södra centrum.

Påverkan på riksintresset är oundviklig och mycket svår att mildra i tillräcklig utsträckning inom Västlänkens planområde. I samråd mellan Göteborgs stad och Trafikverket har därför en överenskommelse gjorts om att vi måste stärka hela riksintresset (aspekten landerierna) så att det kan möta tillägget av Västlänken utan att förlora i tydlighet och läsbarhet.

Västlänkenprojektet, det vill säga Trafikverket och Göteborgs stad gemensamt, har genom genomförandeavtalet för Västlänken en uttalad målsättning att riksintresset ska upplevas starkare efter projektets slut än innan.

Kulturhistorisk målsättning

Ett av Göteborgs speciella särdrag är att spåren efter landerierna fortfarande är synliga och lättillgängliga på många håll inom stadens ursprungliga marker. Förutom att vara värdefulla som kontrast i skala och karaktär är de historiska ankare som både komplicerar och förtydligar staden. Landerispåren minner om en inte alltför avlägsen tid då stadskärnan omgavs av odlingsmarker. Det ger ett tydligt perspektiv på industrialismens och postindustrialismens stad.

Målet med kulturmiljövisionerna är att visa på värdet av att betona, integrera och lyfta fram det som särskiljer Göteborg från andra mellanstora europeiska kuststäder och låta dessa värden samspela med den växande moderna staden. Från Stadsmuseets perspektiv är det att stärka stadens karaktär.

Avgränsningar

Rumsliga avgränsningar

Donationsjord är benämningen på den mark som staden fick av staten i samband med att Göteborg fick sina stadsprivilegier 1621.

Göteborgs ursprungliga ägor bestod dels av området där Nya Lödöse legat och dels av marker i anslutning till det nya stadsläget, fästningsstaden. På motsäende sida ses en karta med stadens ägor utanför stadsmurarna år 1696. De är desamma som vid grundandet 1621. På nästa uppslag syns vad av nuvarande Göteborgs kommun som ingick i de ursprungliga ägorna.

Avgränsning i tid

Landeriernas antal och utbredning ändrades under hela perioden som systemet var i bruk. Projektgruppen beslutade att i denna rapport göra ett

nedslag i slutet av 1800-talet, då landerierna var som mest utbyggda, och där det även finns mer lättillgängliga och säkra källor.

Avgränsningen i tid är alltså senare delen av 1800-talet. Komplettering med fler tidsskikt kan komma senare.

Avgränsning i begreppsanvändning

I rapporten har vi avgränsat arbetet till att endast ta med landerier i ordets ursprungliga betydelse, alltså arrenderade jordbruksfastigheter på Göteborgs stads donationsjord. Se vidare i avsnittet "Vad är och vad är inte ett landeri".

Vi har även avgränsat urvalet till att endast ta med landerier som bebyggt med de karaktäristiska herrgårdsliknande anläggningarna.

Metod

Rapporten är framtagen i en projektgrupp bestående av bebyggelseantikvarier på Göteborgs stadsmuseum.

I rapportarbetet har gruppen koncentrerats kring två teman och en pilotstudie. De har behandlats som följer:

Historik

Sammanställning av historiskt material i form av skrivna källor, kartor och fotografier. Arkivstudier, kartframställning i Mapinfo, illustrationer i Photoshop.

Huvudsaklig tryckt källa har varit Gunilla Enhörnings doktorsavhandling (se källförteckning).

Nuläget

Platsbesök och analys av styrkor och svagheter i landerimiljöer respektive platser med spår efter landerier.

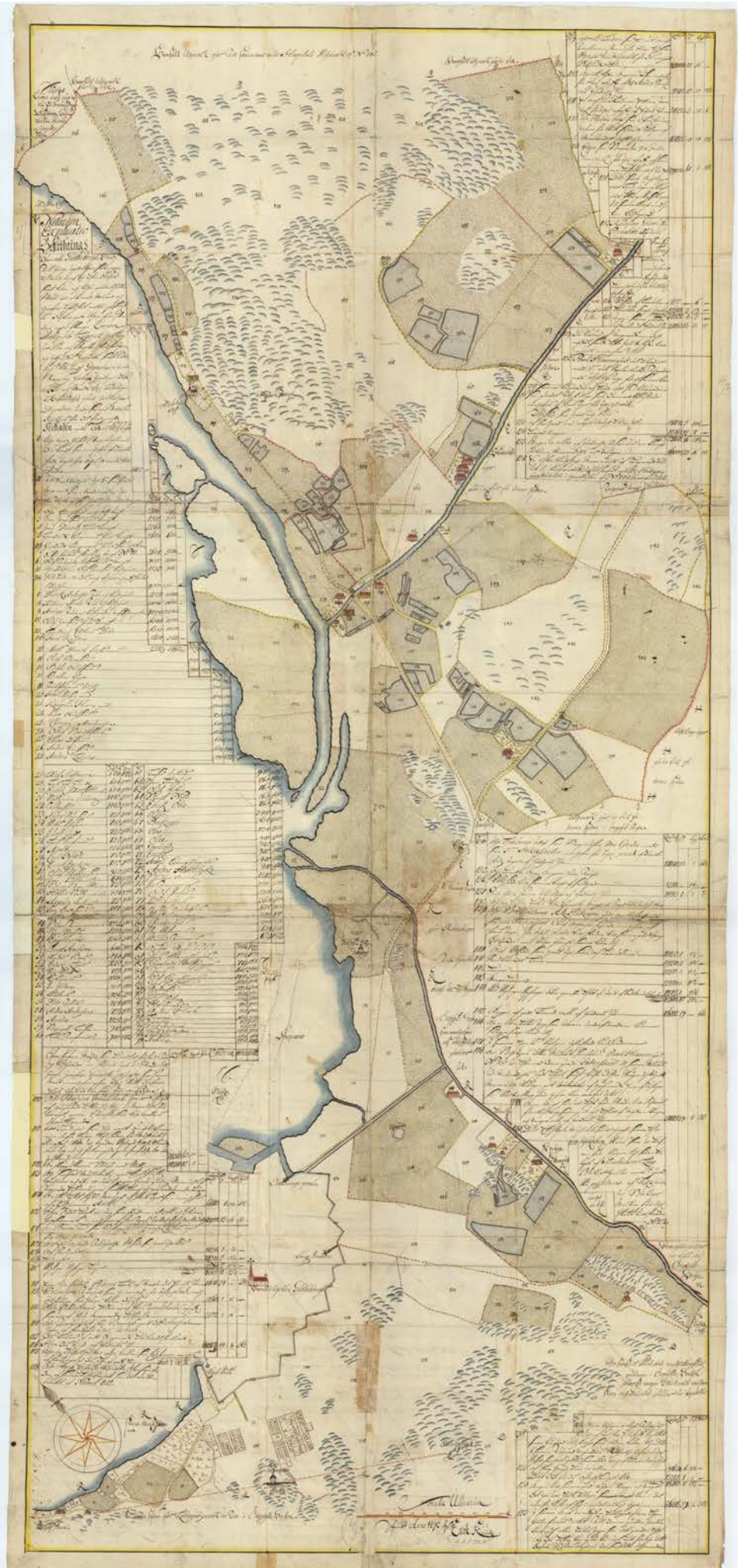
Förstärkningsåtgärder: en sammanställning av idéer och förslag på åtgärder

"Geometrisk avmätning" från 1696, som visar stadens ägor utanför stadsmuren.

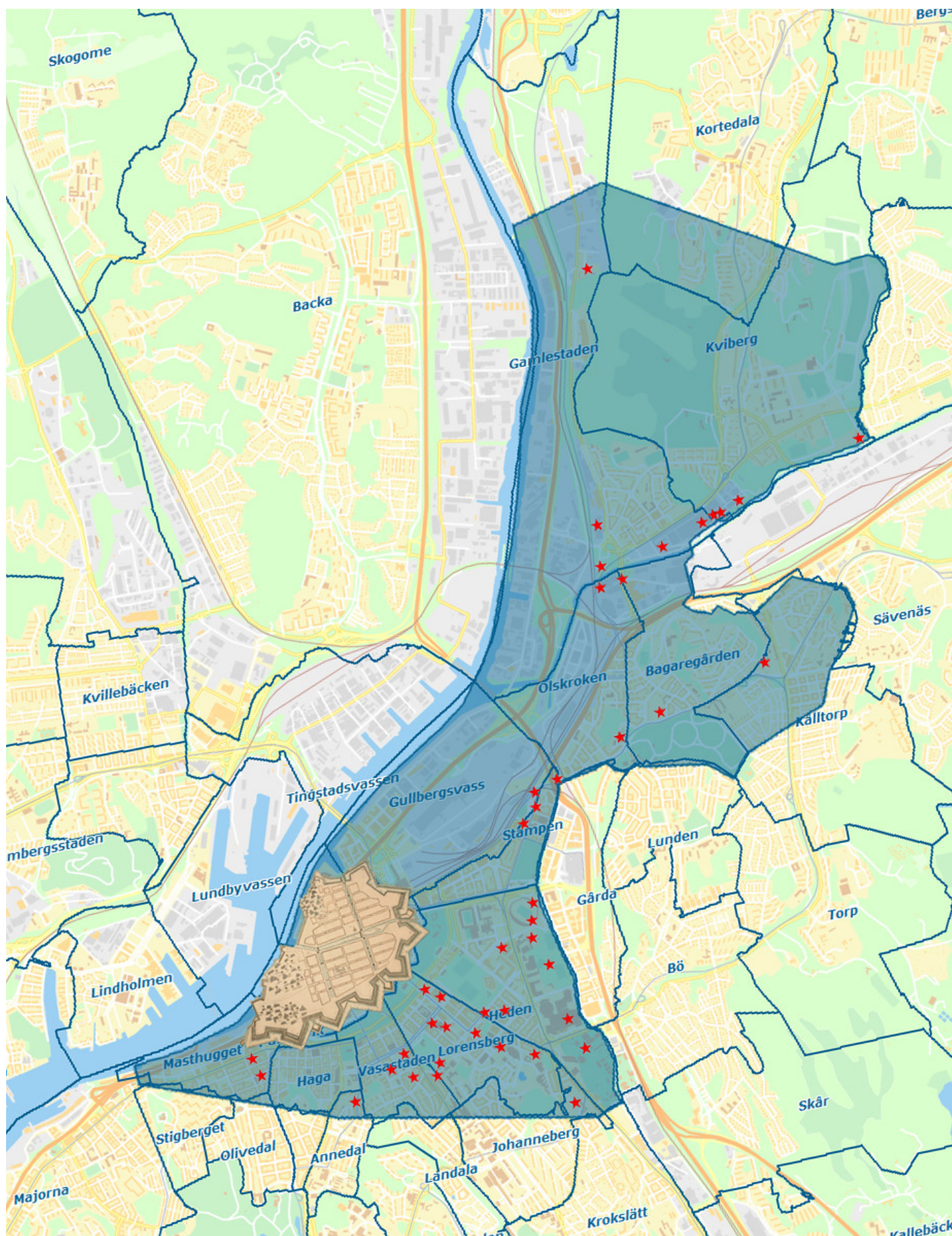
På markerna finns ländrier och mulbeten.

På Nya Lödöses gamla marker etablerades ländrier tidigt. En teori är att det var för att förbinda återflytt till den gamla staden.

Delar av den gamla stadens vallgravar syns fortfarande, vid Sävveäns mynning.

Inledning

12 Blåmarkerat illustrerar Göteborgs ursprungliga ägor. Fästningen är ditlagd för orientering. Det är på dessa marker som arrenden i form av landerier lämnades ut. De röda stjärnorna visar ungefärligt läge för alla större landerianläggningar.

der för att stärka de enskilda platserna och landeriberättelsen som helhet.

En fotograf har tagit nya bilder av byggnader och gröna spår.

Digital visualisering

Pilotstudien har varit Johannebergs landeri, där rapporten gått ett steg längre och testat en metod för förstärkning i form av digital visualisering av landeriet. Visualiseringen visar landeriet ungefär 1890.

En ögonblicksbild av nuet kompletterar och kontrasterar modellen från 1890.

Pilotstudien kommer även att innefatta så kallad fotoscanning av en landerimiljö.

Övrigt: Dialog och samarbete

Dialog förs med Stadsbyggnadskontoret, Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet hela vägen genom projektet, främst i form av informations- och samrådsmöten inom Västlänkenprojektet. Trafikverket är också medverkande part i dessa möten.

Ett halvdagsseminarium hölls ganska tidigt i projektet där deltagare var den största fastighetsägaren Higab, privatpraktiserande antikvarier och hantverkare med erfarenhet av arbete med landerier, samt Göteborgs universitet.

Läsanvisningar

Rapporten är indelad i tre block, "Översikt", "Nuläge" och "Fördjupningsprojekt".

Översikten inleds med en historik, följt av ett avsnitt om landeribegreppet. Sedan kommer en kartläggning där landerierna markerats på en karta och får en kort beskrivning i en katalog.

Nuläget är en genomgång av alla

platser där det finns bevarade fysiska spår. Platsen beskrivs med historik, en nulägesanalys och tankar kring förstärkningsåtgärder. I nulägesavsnittet följer sedan en sammanställning av landerispår i form av gatu- och stadsdelnamn, och av interiörer som samlats in till museer. Sist kommer ett avsnitt om helheten, med tankar kring hur man kan koppla samman de olika platserna/spåren och hur man stärker hela det historiska skiktet.

Blocket Fördjupningsprojekt redovisar två ideer för visualisering av landerimiljöerna. Det handlar om digital visualisering av ett äldre tidsskikt och fotoscanning av nutida utseende.

Nästa steg

Denna rapport kommer att lämnas vidare till en extern part (konsult) för att ta arbetet från kulturmiljövision till ett handlingsprogram. Målet är att få fram konkreta åtgärder plats för plats, och konkreta åtgärder för helheten.

Delar av handlingsprogrammet är planerat att genomföras i samband med Västlänkenprojektet.

Planeringsunderlag

Kulturmiljövisionen och det kommande handlingsprogrammet ska också fungera som planeringsunderlag vid förändringar i och i anslutning till landerimiljöerna, och som inspiration för stadens planerare, markförvaltare och fastighetsägare.

Tanken är att handlingsprogrammet ska inspirera och styra många små handlingar i rätt riktning, och att detta på lite sikt ska lyfta hela landeriberättelsen. På så sätt stärks även stadens identitet.

Aktuellt skydd

Landerimiljöerna omfattas idag av olika typer av skydd, i flera fall skydd som överlappar varandra.

Riksintresse för kulturmiljövården skyddas genom *Miljöbalken*, byggnadsminne och fornlämning i *Kulturmiljölagen*. De särskilt värdefulla byggnader och miljöer som omfattas av bevarandeprogrammet ska bedömas enligt PBL 8 kap. 13§, 14§ och 17§.

Riksintresse

Göteborgs innerstad [O 2:1-5]

En mycket kortfattad text där "spridda rester av donationsjordarnas landerier" är en del av uttryck för riksintresset.

Bagaregården (O 2:5)

"Bostadsområde på tidigare landerimark i östra Göteborg (..) Den bevarade landeribyggnaden (Bagaregårdens manbyggnad) på en kulle mitt i området."

Ur den fördjupade beskrivningen för Göteborgs innerstad, delområde Vasastaden och för Bagaregården:

- Johannebergs landeri och resterna av Lorensbergsparken visar områdets användning före 1870-talet.
- På en kulle mitt i området ligger f.d. landeriet Bagaregårdens manbyggnad med anor från 1700-talet.

Byggnadsminne

Stora Katrinelunds manbyggnad, flyglarna och magasinet byggnadsminnesförklarades 1973. Park och trädgård har skyddats mot ytterligare bebyggelse.

Bevarandeprogrammet

Under rubriken "*typiskt Göteborgskt*" på sidorna 20-21 i *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse - ett program för bevarande* beskrivs en rad tydliga karaktärsdrag som sätter prägel på staden som

helhet. Det typiskt göteborgska lyfts fram som särskilt värdefullt att bevara för framtiden. Ett av särdragen är landerierna, som beskrivs som följer:

Göteborgarnas landerier

Redan på 1600-talet började stadens mark utanför vallgravven att arrenderas ut till enskilda för jordbruk och på de största lotterna utvecklades landerier. Det var herrgårdslänkande anläggningar med stora trädgårdar.

Delar av landerierna finns kvar och utgör idag värdefulla inslag inom Göteborgs ursprungliga stadsområde.

Många av landerierna är också beskrivna som enskilda objekt, eller i miljö/historik:

- Hedås/Lilla Hedås s. 80
- Stora Katrinelund s. 82-84
- Liseberg s. 86-89
- Götaberg och Lorensberg s. 106-107
- Johanneberg s. 121-122, 126
- Karlsberg s. 134-135
- Ånäs del 2, s. 6, 10
- Kviberg/Kvibergsnäs del 2 s. 24-27
- Bagaregården del 2, s. 34, 37-39
- Stora Härlanda del 2, s. 75

Fornlämning

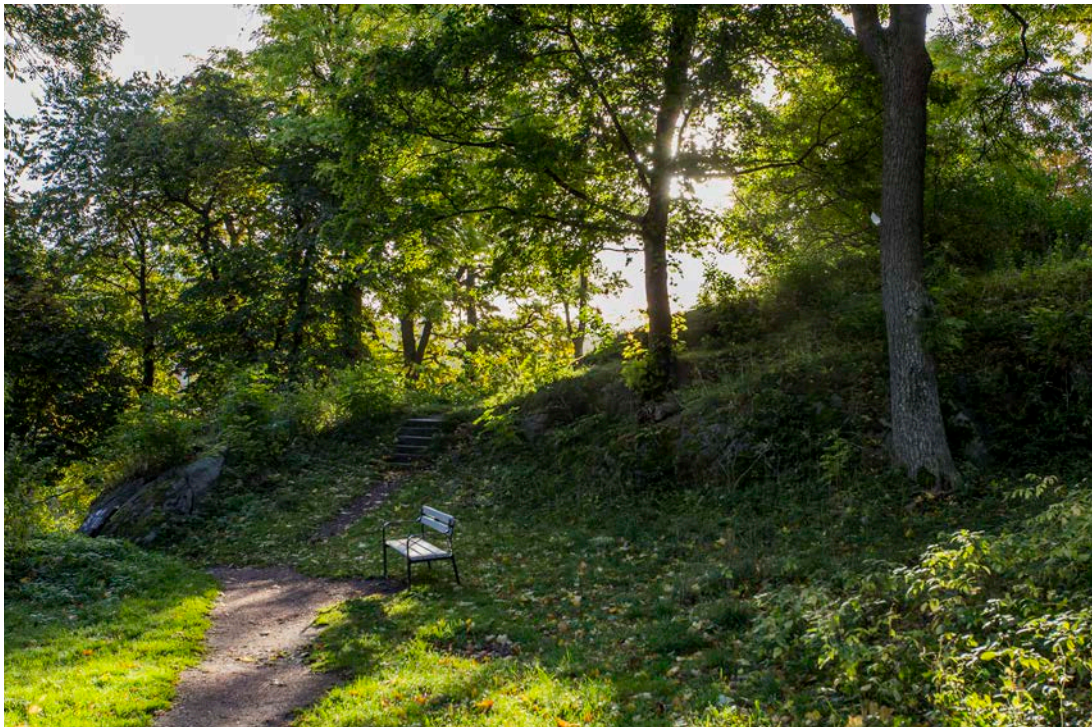
Bevarade lämningar efter landerierna är fast fornlämning. Alla är inte registrerade med egna fornlämningsnummer men några har.

Johannebergs landeripark är fornlämning (Göteborg 500) sedan grävningar inför Västlänken.

Landerierna som ligger inom Nya Lödöse (Göteborg 218) ingår i den fornlämningen (Marieholm, Kristinedal, Gamlestaden, Ånäs).

Huvudbyggnad på f.d. Lisebergs landeri, idag belägen längs huvudstråket i nöjesparken. Foto: Ola Eriksson hösten 2017.

Del av den engelska parken söder om landeribyggnaderna på Stora Katrinelund, idag ett omtyckt rekreationsområde. Foto: Ola Eriksson hösten 2017.

LANDERIEPOKEN - EN HISTORISK ÖVERSIKT

Huvudsaklig tryckt källa för de två följande kapitlen är forskaren Gunilla Enhörnings avhandling. För den som vill fördjupa sig i landerisystemets historia är Enhörnings avhandling innehållsrik vidare läsning.

Donationsjordarna och landeriernas uppkomst

Ursprunget till Göteborgs landerier var den jord som kronan donerade till Göteborg i samband med att staden fick sitt privilegiebrev 1621. I dessa marker ingick även den donationsjord som tilldelats föregångaren Nylöse, däribland Kviberg och Härlanda byar. Gränserna för marken fastställdes 1624 men kartlades först 1696 (se karta s. 11).

Städerna kunde använda sina jordar på olika sätt; som lön för personer med olika ämbeten som exempelvis borgmästare, uppdelat mellan de olika tomterna eller genom att upplåta besittningsrätten mot en avgift. Donationsjordarna kunde vara belagda med villkor för hur de skulle användas, men sådana villkor ställdes inte för Göteborg. Därför stod det staden fritt att bestämma hur dessa skulle användas.

I Göteborg avskildes vissa delar åt kronan för militära ändamål. Man avsatte även mark åt hospitalet samt för en masthamn. På marken utanför stadens befästningar uppkom två områden med stadsmässig förstadsbebyggelse; Masthugget och Haga. Utöver detta fanns landerimarken som dels användes för gemensamt bete och dels kom att arrenderas ut på en viss besittningstid. Göteborg var indelat i olika rotar och

1717 slogs landerijorden samman till en egen rote, tolfte roten.

Landerierna och nyttjandet av marken

Delar av donationsjorden arrenderades under 1600-talet ut till holländska bönder i syfte att de skulle lära borgarna i staden nya sätt att bruka och odla marken. Markerna användes även som gemensamt mulbete till borgarnas djur. Så småningom började man upplåta mark till enskilda borgare mot arrende. Marken kunde upplåtas för en viss period, eller med så kallad ständig besittningsrätt. Arrendatorn betalade en årlig avgift vilken gick som en intäkt till stadskassan. Staden kunde också ställa villkor förenade med arrendet som exempelvis att vissa områden skulle uppodlas eller att parker skulle anordnas på marken.

Många av arrendatorerna var förmögna personer med inflytande och makt. Magistraten i staden hade mandat att fördela ut besittningsrätten på landerierna och magistratens medlemmar fick därför ofta de bästa markerna. Under landeriernas sista år var det vanligt att förmögna köpmän hade besittningsrätt. Då besittningsrätten för ett landeri löpte ut auktionerades landerierna ut. Eventuella byggnader värderades och såldes i samband med att besittningsrätten överläts.

Stadens invånare var beroende av jordbruket för livsmedelsförsörjning och under landeriernas första period var brukandet av åkermarken den huvudsakliga verksamheten för arrendato-

Litografi över fabriksbyggnader på landeriet Kristinedal. Vid planschens framtagning på 1870-talet rymde lokalerna en tapetfabrik, före det hade de bl.a. hyst ett stärkelsebruk.

Målning över nuvarande Gamlestan 1801. I mitten syns Mariedals landeri, till höger anas taken till Kristinedal och Ånäs. På höjden till vänster syns Fåfången, som låg under Kristinedal. I bakgrunden anas siluetten av Skansen Lejonet och staden Göteborg.

rerna parallellt med djurhållning. Under 1700-talet uppläts även vissa landerier till tobaksplantager. På en del landerier som exempelvis Bagaregården och Lorensberg bedrevs värdshus.

Landeriernas användning försköts gradvis från försörjning till bostäder och rekreation. Under andra halvan av 1800-talet blev det vanligare att landeribyggnaderna användes för permanentboende samt till rekreation och representation.

Industrier

Redan på 1600-talet uppkom vissa industriliknande rörelser på landerimarken som exempelvis tegelbruket. Ett annat tidigt exempel är Sahlgrenska Sockerbruket som låg på landeriet Ånäs marker i nuvarande Gamlestaden. Sockerbruksbyggnaden från 1700-talet finns fortfarande kvar, ombyggd och omgiven om industribyggnader från olika tidsperioder.

1700-talets tobaksodling gav upphov till tobaksspinnerier och andra rörelser med koppling till tobaken.

Under 1800-talet minskade stadens behov av jordbruksmark och i takt med att samhället industrialiserades så ökade istället antalet industriella verksamheter på landerimarken i omfattning. Ett exempel på detta är de delar av Gamlestaden som kom att fortsätta att utvecklas till ett industriområde in på 1900-talet.

Bebyggelsemiljöerna

På landerierna uppfördes tidigt olika typer av bebyggelse. På 1600-talet var endast ett fåtal landerier bebyggda med en mangårdsbyggnad men på vissa marker fanns ängsvaktarstugor.

Under 1700-talet växte och utvecklades

landerierna och mangårdsbyggnaderna ökade därmed kraftigt i antal. Man uppförde flyglar, tjänstebostäder samt ekonomibyggnader för lantbrukets behov som till exempel ladugårdar och magasin. Ekonomibyggnaderna låg ofta placerade en bit ifrån mangårdsbyggnaden.

Mangårdsbyggnaderna var från början oisolerade och fungerade oftast som sommarnöjen för arrendatorerna. Med tiden blev det vanligare att innehavarna bosatte sig permanent på sina landerier. På de större landerierna var mangårdsbyggnaderna herrgårdsliknande med påkostade exteriörer och interiörer. Bouppteckningar från landeriernas innehavare visar på överdådig inredning med dyrbara möbler och textilier.

Många landeriinnehavare anlade parkliknande trädgårdar med fruktodlingar. Vanliga inslag i trädgårdarna var alléer, grusgångar, terrasser och små byggnader som orangerier och lusthus.

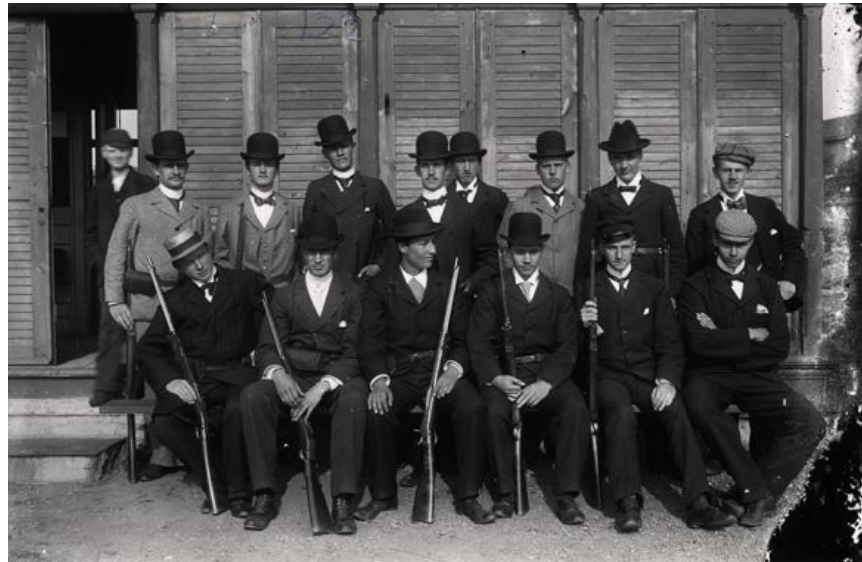
Det förekom att landerimark uppläts i andra hand, och att ytterligare bebyggelse tillkom där. Innehavarna av underarrenden kom att kallas för grundsitare och bebyggelsen bestod av allt från enklare torp till finare villor liknande landeriernas huvudbyggnader.

Slutet på landeriepoken

1807 fattades det beslut om att befästningarna kring Göteborg skulle rivas. Detta skapade förutsättningar för staden att utvidgas genom att markerna utanför befästningen planlades. Under andra halvan av 1800-talet löste staden successivt in landerierna och de gamla donationsjordarna planlades för stadens expansion. I vissa fall friköptes byggnaderna, men i andra fall löste staden även dessa. Under samma period köpte staden även upp andra egendomar som

Människor på landerierna ovan en barngrupp, till höger en grupp herrar vid skyttepaviljong. Foton utan år, omkring sekelskiftet 1900.

Huvudbyggnaden på landeri Lyckan. I bakgrunden Södra vägen, foto från oktober 1917

Översikt - historik

inte tillhörde donationsjorden exempelvis Gibraltar, Landala och stora och lilla Änggården.

Egentligen var det inte tillåtet att sälja donationsjord, men efterhand som städerna expanderade blev det också vanligare att det lämnades dispenser för detta.

Runt sekelskiftet 1900 revs många av landeribyggnaderna. Jubileumsutställningen 1923 fick påverkan på några av de större landerierna. Lyckan revs för att ge plats åt utställningen. På Johanneberg och Liseberg fick däremot huvudbyggnaderna stå kvar och kom att användas i utställningen.

Hur landerierna har format dagens stadsplan och stad

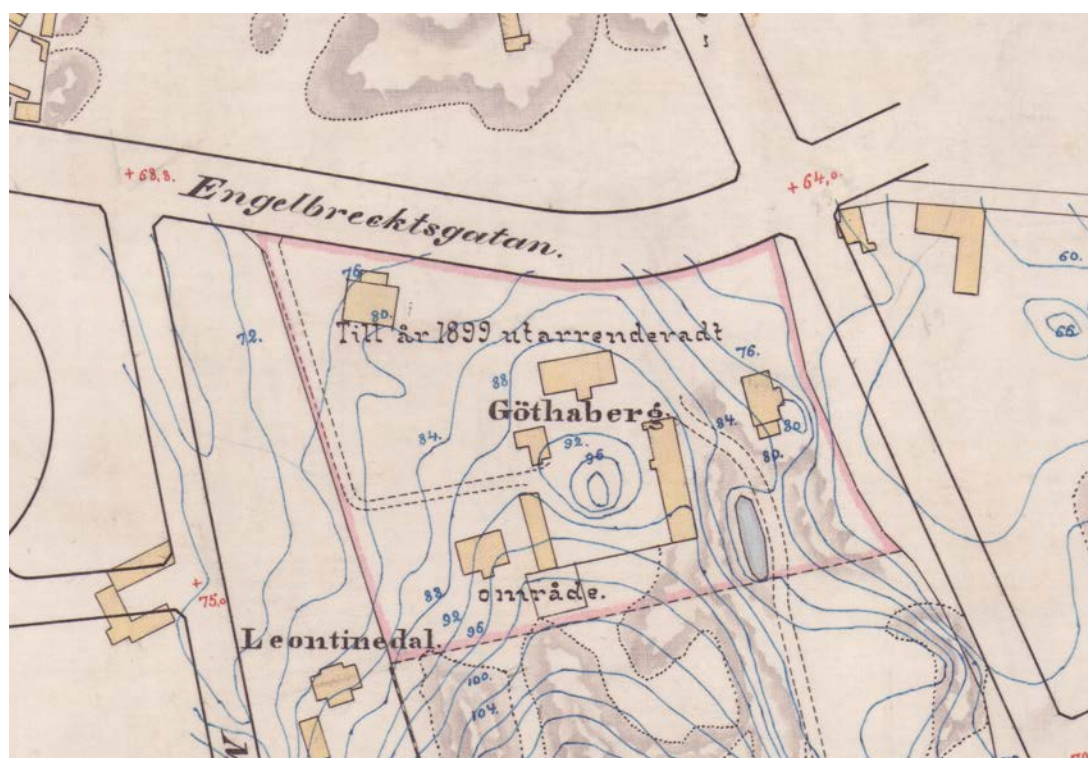
Påverkande faktorer

Ett stort antal av Göteborgs landerier finns som namn bevarade i gatunamn

och stadsdelarna Johanneberg, Bagaregården, Härlanda, Lorensberg och Annedal bär namn efter landerier.

Utöver dessa finns också ett stort antal av landeriernas arrendatorer representerade i gatunamn runt om i staden, och även ett antal med koppling till olika verksamheter på landerierna (till exempel Garverigatan på platsen där landeriet Oscarsdal låg). Även ett fåtal hållplatsnamn har fått namn med utgångspunkt i landerierna (exempelvis Kristinedal).

Det finns ett antal landerier med bevarad bebyggelse och strukturer som på sina ställen är svåra att lägga märke till om man inte känner till äldre markgränser, vägsträckningar och så vidare. Landeriernas gränser och strukturer har i flera fall påverkat gatusträckningar, kvartersindelningar, formandet av platser och parker. Det var flera faktorer som påverkade om, och hur mycket landerienheter och strukturer

Karta över Götabergs landeri och planerade gatusträckningar vid 1890-talet. Då Götaberg ännu var utarrenderat fick Engelbrectsgatan anpassas efter markens norra utbredning.

Trädgårdsliv på Stora Katrinedal. Under andra halvan av 1800-talet blev det vanligt att länderierna användes för rekreation och nöje. Stora Katrinedal var främst sommarbostad åt flera kända Göteborgsfamiljer, först familjen Magnus och därefter Fürstenbergs. I bakgrunden syns landeriets orangeri och växthus. Bilden är troligen tagen under tidigt 1900-tal.

Bild tagen mot Gamlestan åt norr, från Strömmensberg. På andra sidan järnvägen syns Kristinedals marker och i bakgrunden dess byggnader till höger om Gamlestadens fabriker.

lämnade spår i den växande staden.

Stadens inlösen av landerimarken var beroende av flera faktorer. Det berodde dels på vilka utbyggnadsplaner som fanns i det aktuella området då arrendekontrakten löpte ut, och därmed hur angeläget det var för staden att lösa in marken just då. Markernas storlek och betydelse för stadsutbyggnaden, dess topografi och beskaffenhet bland annat var också viktig. Arrendatorns status och politiska inflytande i stadens styre var förstås också av betydelse. De trögaste strukturerna att förändra var vägarnas sträckningar och rådande maktstrukturer i staden.

En ytterligare påverkande faktor för landeriernas möjlighet att lämna avtryck i den utbyggda staden var en övergripande tendens i stadsplaneringen under slutet av 1800- och början av 1900-talet, att de strikta rutnätsplanerna hade frångåtts mot mer organiskt formade och topografiskt anpassade stadsplaner. Det passade väl med att planerna även kunde integrera landeriers gränser och markområden i de utbyggda stadsdelarna. Stadsplaneidéer och den befintliga strukturen kunde då i vissa fall mötas.

Bevarade vägsträckningar och namn

Gamla vägar är seglivade och många som finns idag har gamla anor. Här följer ett antal exempel på vägar som formats efter landeriers strukturer.

Då området väster om nuvarande Vasa-platsen planerades var fortfarande Göteborg, Leontinedal, Östra och Västra Brandtdala utarrenderade och hindrade stadsutbyggnad söderut. Följden blev att dåvarande Kalfgatan som utgjorde landeriernas norra gräns, fick följa med då området byggdes ut. Gatan övergick till att bli Engelbreksgatan, som mellan Götabergsgatan och

Aschebergsgatan kom att dras snett.

Västra Brandtdalas gräns har medfört att Karl Gustafsgatan söderut till Kapellplatsen är krökt. Landeriet Lyckans södra gräns har blivit Lennart Torstenssonsgatan. Vid Lorensberg gjorde stadsplanen halt och marken undantogs i planen (arrendatorns inflytande). Eklandagatan gör vid Carlanderplatsen en tydlig krök runt gamla Carlsbergs gränser i norr.

Oscarsdals gräns har medfört att Frigga- och Odinsgatorna kröker runt den gamla landerigränsen. Den förmodne Levgrens stora landerimarker vid Mölndalsån bestod in till sekelskiftet 1900 (inflytande) och Levgrens väg kröker nära Mölndalsån utmed landeriet Stora Katrinedals södra gräns. Västergatan nära Anneberg är kvar sedan landeriets tid.

Lilienbergs planer för Gamlestaden och Kristinedal - Bagaregården visar stor anpassning till befintliga landeristrukturer, gränser och vägar. Här finns många av de gamla vägsträckningarna kvar.

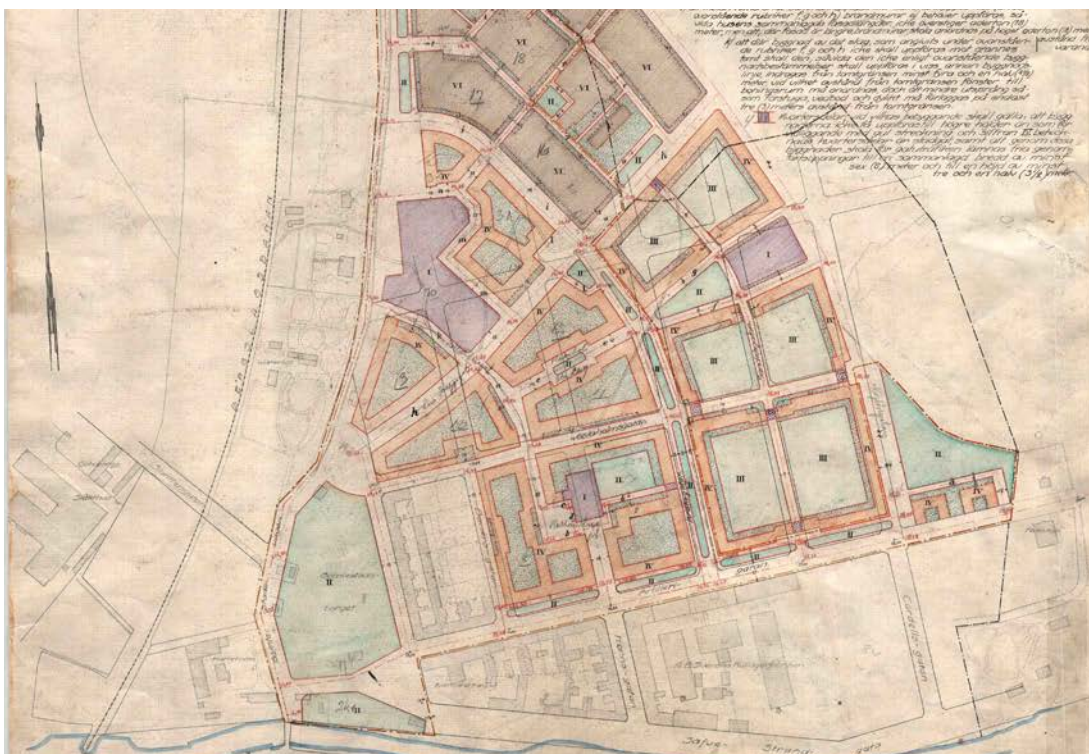
Ett stort antal landerier finns bevarade i gatu- och stadsdelsnamn. På sidan 80 finns en lista på landerier vars namn är ihågkomna på detta sätt.

Mot öster gör Levgrensvägen en tydlig krök som följer landeriernas tidigare gränser.

Målning från andra halvan av 1800-talet med vy över Göteborg från söder. Huset direkt nedanför berget är Annebergs landeris manbyggnad. När staden byggdes ut över dess marker behölls Västergatans dragning förbi landeriet.

Del av Albert Lilienbergs stadsplan för Gamlestaden från 1913. Planen anpassades, precis som planen för Bagaregården, till befintliga landeristrukturer. Bild från Göteborgs stads Inforvisaren.

VAD ÄR OCH VAD ÄR INTE ETT LANDERI?

Begrepp och juridisk innebörd

Kapitlets huvudkälla, Gunilla Enhörning, definierar i sin avhandling *Landerierna i Göteborgs stadsbyggande* Göteborgs landerier som;

”en på donationsjordens utanför innerstaden belägen jordegendom som utarrenderades av staden till en eller flera personer på viss tid eller med ständig besittningsrätt (...), mot erläggande av en årlig arrendeavgift.”

Ordet ”landeri” härstammar från det tyska *länderei* som betyder ungefär ”en större sammanhängande jordegendom”. Vid tiden för Göteborgs grundande var det tyska inflytandet stort och många skrivelser var författade på tyska. I holländarnas utkast till privilegier från denna tid benämns donationsjorden som landeri och benämningen kom därefter att fortsätta användas i detta sammanhang.

Från början avsåg ordet landeri endast jordområdet men efterhand kom begreppet att förskjutas till att även innefatta bebyggelsen och då särskilt de större herrgårdsliknande byggnaderna som uppfördes på landerimarken. Idag är det främst byggnaderna som förknippas med begreppet.

På senare tid har även andra större herrgårdsliknande byggnader i närheten av staden kommit att benämnas som landerier, men dessa var inte placerade på donationsjorden och har därför inte fungerat som landerier enligt begreppets ursprungliga betydelse. Detta kan till exempel röra sig om fastigheter där både marken och byggnaden var privatägd.

En nationell överblick

För att sätta företeelsen med Göteborgs landerier i ett större perspektiv kan man studera hur det har fungerat i andra svenska städer.

Vid en jämförelse går det att urskilja två olika tendenser. Dels har begreppet landeri, som först användes i Göteborg, spritt sig till andra städer under framför allt 1800-talet och fått en vidare betydelse av ”lantliga egendomar utanför stadskärnan”. Ordet landeri följer då inte lägre den juridiska kopplingen med arrende på stadsägd mark. Dels har det på många håll förekommit lantegendomar utanför städerna men med olika benämningar och upplåtelseformer. Exempel på andra begrepp är herrgård, lantställe, trädgård, stadslägenhet, egendom och plantagelycka.

Just klarläggandet av donationsjordarnas omfattning och olika ägandeformer är på många håll otydliga medan det i Göteborg är mycket tydligt då all stadens mark var donationsjord. På flera håll har städerna också, trots generella förbud mot försäljning av stadsägd mark, främst under 1700- och 1800-talen sålts till privatpersoner.

Vid en jämförelse med andra svenska städer har det exempelvis i medeltidsstaden *Uddevalla* användes begreppet landeri om lantegendomar utanför stadskärnan men Uddevalla saknade donationsjord.

I medeltidsstaden *Helsingborg* började på liknande sätt begreppet landeri användas i slutet av 1800-talet men inga egendomar låg på donationsjorden.

Översikt - begreppet landeri

I medeltidsstaden *Kalmar* användes benämningen trädgårdar om lantegendomar utanför stadskärnan. Dessa har från början arrenderats liksom i Göteborg, men senare sålts med äganderätt och det är oklart om de har legat på den ursprungliga donationsjorden.

I den medeltida staden *Gävle* uppkom under 1700-talet så kallade landställen, men några låg på stadens mark och några var privatägda.

I medeltidsstaden *Malmö* har det funnits lantegendomar kallade Plantage-lyckor eller Löcken som dock inte legat på donationsjord.

Karlstad fick sina stadsprivilegier strax innan Göteborg, 1584 men här benämndes marken lägenheter. Vid slutet av 1800-talet började begreppet landeri användas. I Karlstad var förhållandena snarlika dem i Göteborg. Större delen av de brukade lantegendomarna var belägna på donationsjord. Flera av egendomarna såldes dock till privatpersoner.

I *Stockholm* fanns företeelsen Malmgårdar men uppläts ofta med äganderätt.

Vänersborg hade så tidigt som vid 1600-talets mitt lantgårdar som benämndes landerier. Markägförhållandena var dock varierande, men i de fall de låg på donationsjord motsvarade de juridiskt landerierna i Göteborg.

Exempel på anläggningar som inte var landerier

Idag förs flera av de större herrgårdslignande anläggningarna kring Göteborg fram som före detta landerier. Här följer ett antal exempel på sådana som egentligen aldrig var landerier:

Gibraltar

Låg inte på stadens donationsjord och

var privatägd. Därför var det inget landeri.

Olivedal

Var en stor gårdsanläggning, men låg på Kungsladugårdens mark och inte stadens. Olivedal arrenderades därmed inte ut som landeri.

Gillbladiska landeriet

Låg i Lundby som inkorporerades med Göteborgs 1906. Det låg alltså inte på stadens ursprungliga mark och var därmed inget landeri.

Gubbero

Gården låg i Örgryte socken, som blev en del av Göteborg 1922. Gubbero arrenderade ett stycke landerimark, men själva gården låg inte på stadens ursprungliga mark och därför räknas den inte som ett landeri.

Groens malmgård på Södermalm i Stockholm. Foto: Pål-Nils Nilsson 1972, bild från Riksantikvarieämbetens Kulturmiljöbild.

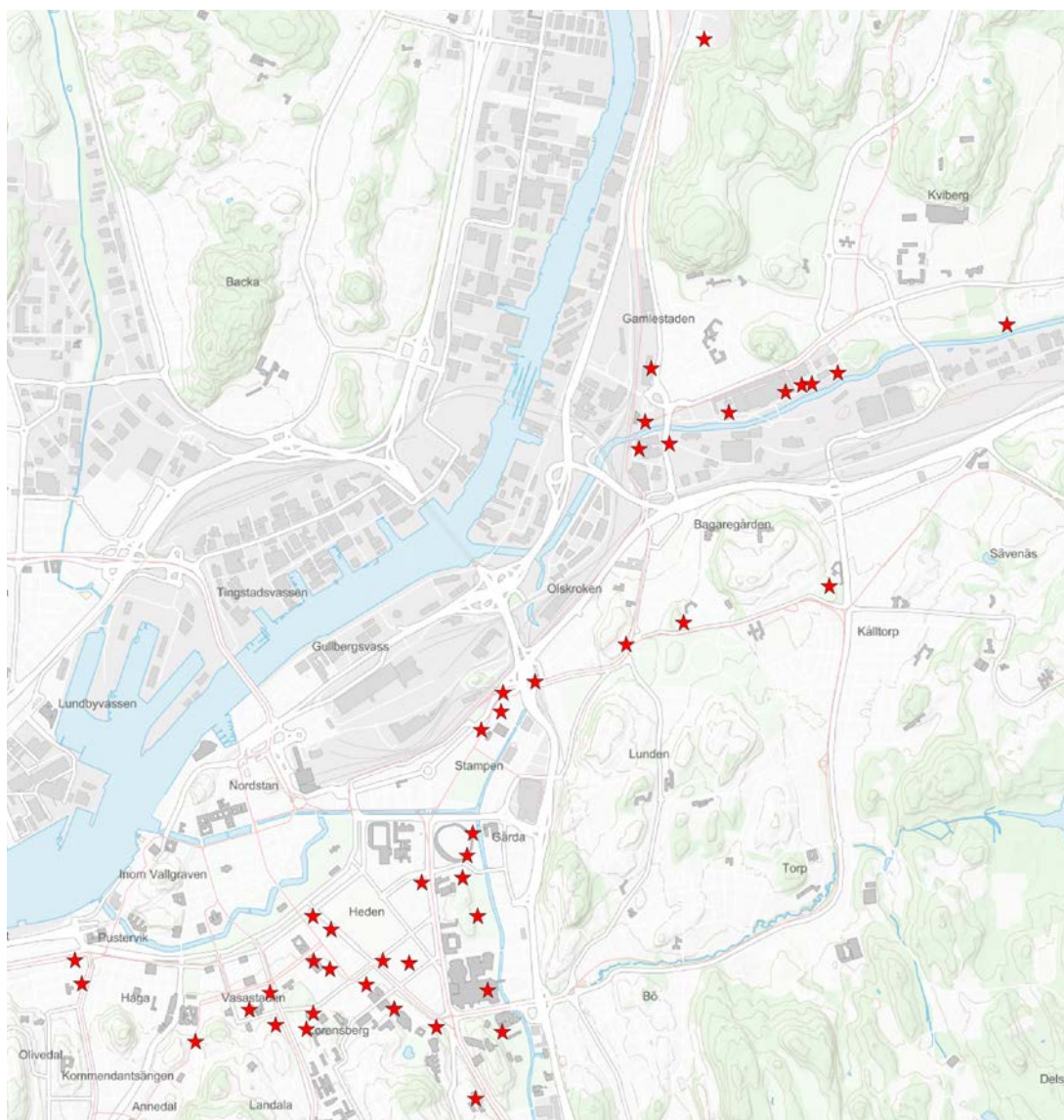
Gibraltar herrgård i Göteborg. Foto: Ola Eriksson hösten 2017.

KARTOR ÖVER LANDERIERNAS LÄGE

Att ta fram en heltäckande karta över Göteborgs landerier låter sig inte göras. Donationsjordens användning varierar över tid, landerier delas och slås ihop. Gränsdragningen mellan landerier och andra upplåtelseformer kan också vara svår att definiera.

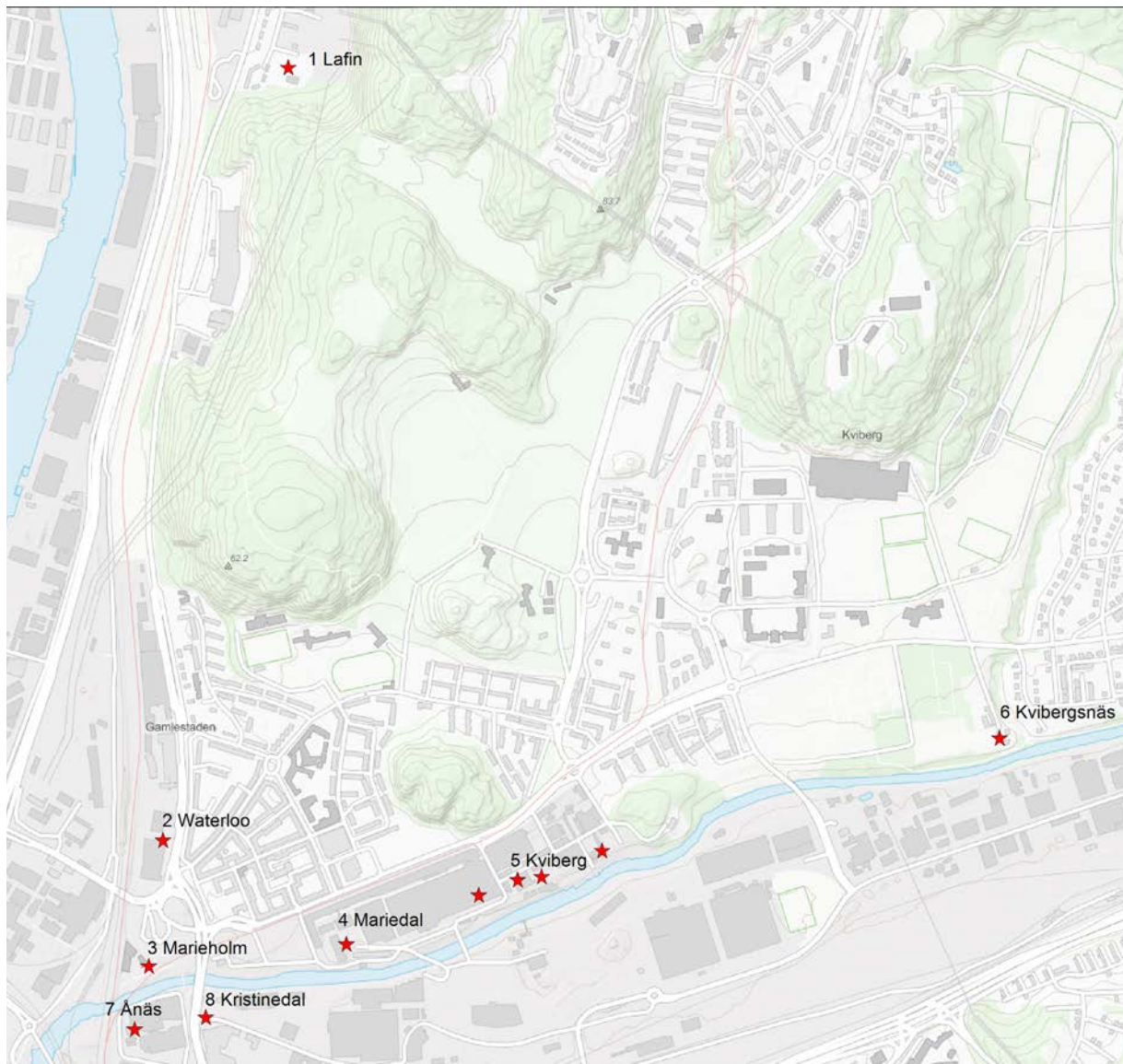
I denna rapport görs ett försök att kartlägga de mest betydande landeri-

erna som varit bebyggda med större herrgårdslika bostadshus, och i de flesta fall också ekonomibyggnader, på den mark staden fick av Kronan i samband med sina stadsprivilegier 1621. De flesta som beskrivs i rapporten var i bruk under andra hälften av 1800-talet, och finns därför också i ett relativt lätt tillgängligt källmaterial.

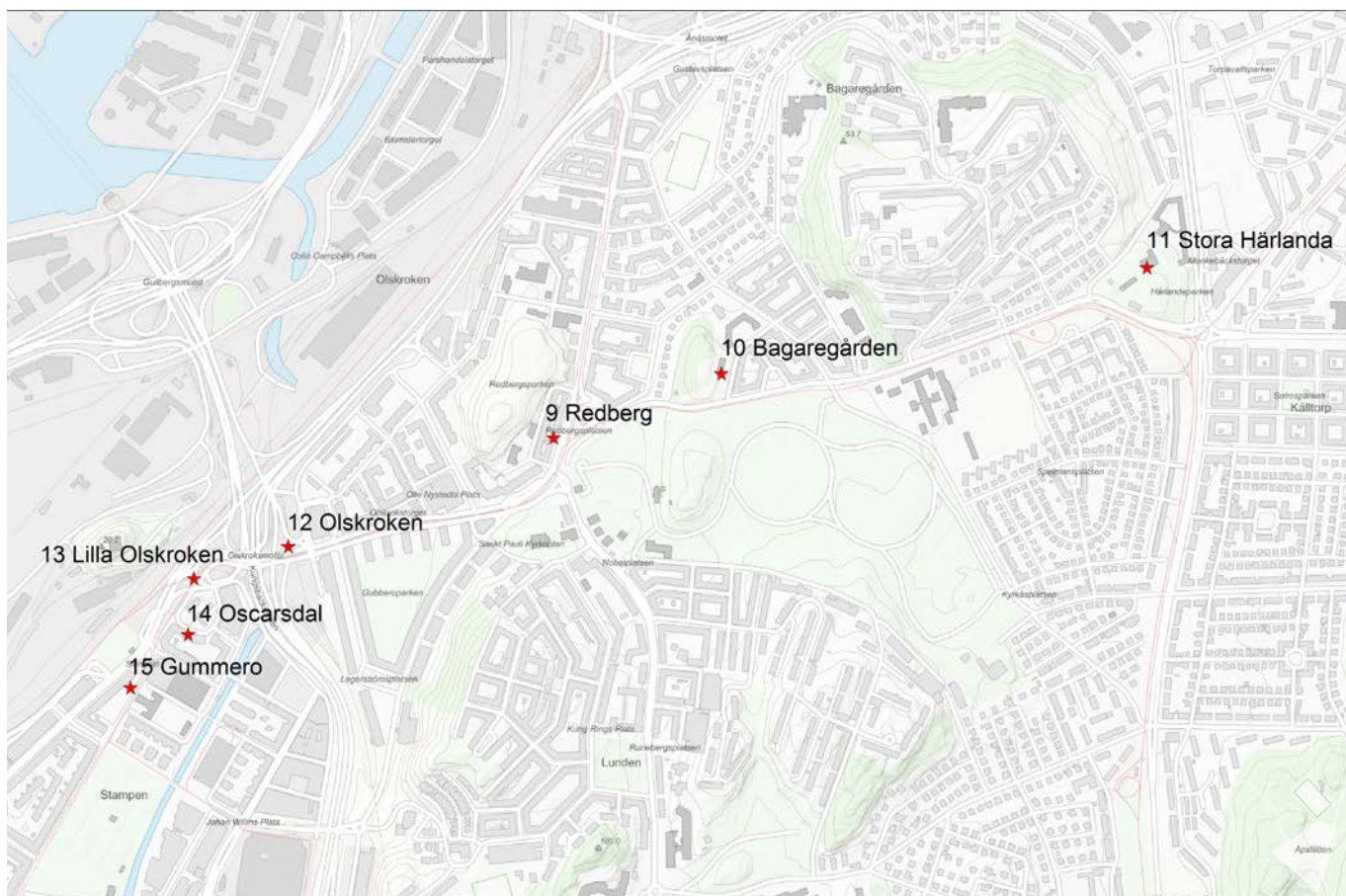
Kartan visar de landerier som redovisas i denna rapport. Grundkarta hämtad från handläggars-tödet GOKart.

Översikt - kartläggning

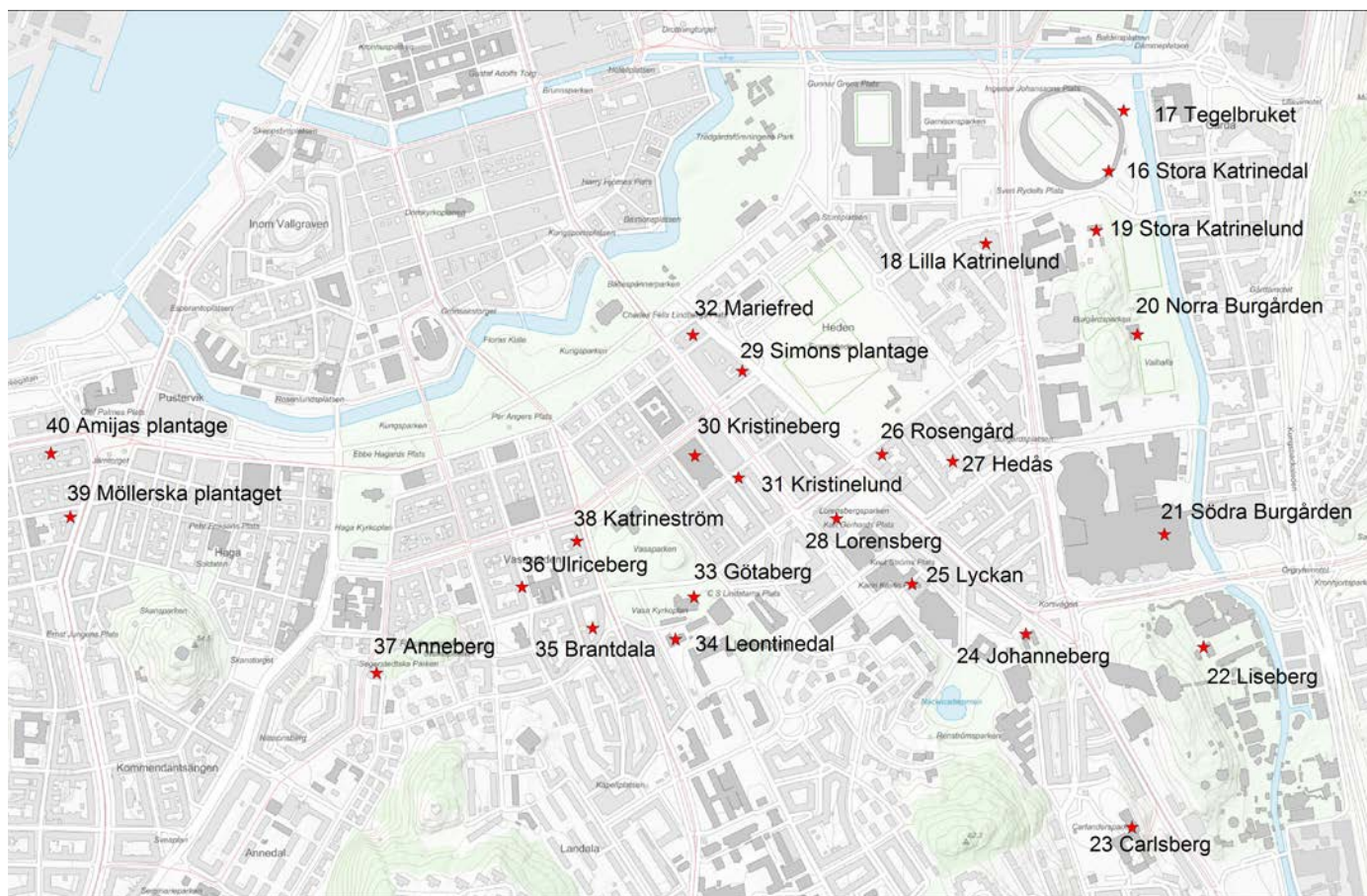
Kartan visar den norra delen av Göteborgs donationsjord och stjärnorna den ungefärliga platsen för bostadsbyggnaderna på landerierna. Dessa beskrivs närmare under respektive siffra dels i kapitlet Översiktlig kartläggning samt i förekommande fall i kapitlet Nuläget i denna rapport. Grundkarta hämtad från handläggarsstödet GOkart.

Översikt - kartläggning

Kartan visar en del av Göteborgs donationsjord och stjärnorna den ungefärliga platsen för huvudbyggnaderna på länderierna. Dessa beskrivs närmare under respektive siffra dels i kapitlet Översiktlig kartläggning samt i förekommande fall i kapitlet Nuläget i denna rapport. Grundkarta hämtad från handläggarstödet GOkart.

Översikt - kartläggning

Kartan visar den södra delen av Göteborgs donationsjord och stjärnorna den ungefärliga platsen för huvudbyggnaderna på landerierna. Dessa beskrivs närmare under respektive siffra dels i kapitlet Översiktlig kartläggning samt i förekommande fall i kapitlet Nuläget i denna rapport. Grundkarta hämtad från handläggarsötet GOkart.

KATALOG ÖVER KÄNDA LANDERIER

Här följer en sammanställning med kort information om de namngivna landerier där det funnits en större herrgårdslignande manbyggnad (se kartan på föregående sidor). De landerier där bebyg-

gelse eller tydliga trädgårdsrester finns bevarade behandlas mer ingående i nästa kapitel.

För fördjupningar: Läs mer på sidan 41

1. Skräppekärr/Lafin

12 roten nr 2

Arrenderades ut som jordbruksmark till Lärjeholms gård mellan 1753 och 1844, därefter som en fristående enhet. Manbyggnaden uppfördes kring 1870 och revs på 1970-talet.

La Fins manbyggnad 1949.

2. Waterloo

12 roten nr 10B

Waterloo styckades av från Marieholm och uppläts som ett separat landeri år 1880. Det löstes in 1904 och byggnaden revs 1950. Har gett upphov till gatunamnet Waterloogatan.

Waterloo 1910.

3. Marieholm

12 roten nr 10

Landeriet var bebyggt redan på 1600-talet, löstes in 1889 och revs 1938. Uppfördes på Nya Lödöses marker. Namnet finns kvar som gatunamn.

Utsnitt av bemälad panel från Marieholm som visar manbyggnad och flyglar.

4. Mariedal/Gamlestaden

12 roten nr 9

Ett av de landerier som redan på 1600-talet uppläts på Nya Lödöses tidigare marker. Löstes in 1885 och senare byggdes SKF:s fabriksanläggning upp på dess plats.

En av byggnaderna på Mariedals landeri.

5. Kviberg

12 roten nr 4-8

Landeriet uppläts under 1600-talet till holländska bönder. Var uppdelat i flera landerienheter med byggnader samlade i en byliknande struktur. Samlades 1875 under samma arrendator. *Villa Bellevue beskrivs vidare i nästa kapitel.*

En av manbyggnaderna på Kviberg.

6. Kvibergsnäs

12 roten nr 3

Bebyggt redan under 1600-talet men nuvarande manbyggnad är uppförd under 1800-talet. Huvudbyggnad, flyglar och ekonomibyggnad är bevarade. Inlöst 1899. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

Manbyggnad och flyglar, december 2017.

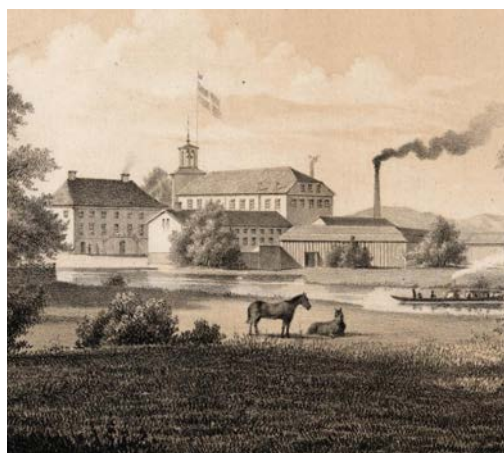

7. Ånäs

12 roten nr 14

Brukades först som mulbete men 1729 startade familjen Sahlgren sockerbruk här. Blev senare Gamlestadens fabriker. Sockerbruksbyggnaden (1700-tal) är bevarad. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

Ånäs, ur planchverk från 1859-62.

Översikt - kartläggning

8. Kristinedal

12 roten nr 12

Bildades genom sammanslagning av mark 1779-81, men var bebyggt redan på 1600-talet. Löstes in 1898 och manbyggnaden revs på 1960-talet. En rad med hamlade träd är bevarade.

Beskrivs vidare i nästa kapitel.

Kristinedals manbyggnad.

9. Redberget

12 roten nr 17

Under 1700-talet anlades en gästgivarregård som kom att kallas Landeriet Redberg, eller Danska gästgivaregården. Löstes in av staden 1865 och byggnaden på nuvarande Ävägen 6 revs 1911.

Danska gästgiveriet runt 1890.

10. Bagaregården

12 roten nr 13

Landeriet var ursprungligen betesmarker men bebyggdes på 1600-talet. Hette tidigare Härlanda. Löstes in 1899. Manbyggnaden, med stomme sannolikt från 1700-talet, står kvar. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

Bagaregårdens manbyggnad.

11. Stora Härlanda

12 roten nr 14 och 15

Landeriet kallades ursprungligen Härlanda äng. Löstes in 1916. På platsen ligger idag Härlanda kyrka. Allén upp till kyrkan ledde tidigare till landeriets manbyggnad. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

Härlanda runt 1925, sett från kyrkoruinen.

12. Stora Olskroken/Wahammar

12 roten nr 19

Har varit utarrenderat sedan 1620-talet. På landeriet uppfördes världshuset Pryssekrogen på 1870-talet. Inlöstes 1860, men byggnaderna fanns kvar fram till 1930-talet.

Landeriets industribyggnader intill östra brofästet 1902.

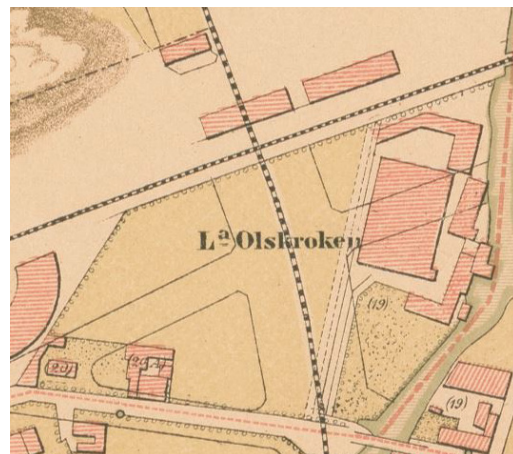

13. Lilla Olskroken/Gullbergs äng

12 roten nr 20

Har varit utarrenderat sedan 1620-talet. Manbyggnad och industribyggnader (garveri, senare färgeri) uppfördes på 1800-talet. Revs på 1930-talet.

Utsnitt av karta från 1888. Källa: Krigsarkivet.

14. Oscarsdal/Fredriksdal

12 roten nr 21

Utarrenderat sedan stadens grundande under många olika namn. Bebyggdes troligen sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal. 1751 anlades garveri och 1833 en textilfabrik. Mangården revs 1912.

Oscarsdal, akvarell av Ludvig Messman.

15. Gummero

12 roten nr 25

Arrenderats ut som landeri sedan 1759, manbyggnaden uppfördes 1861. En repslagarebana anläggs 1805. Mangården revs 1933. Delar av trädgården finns bevarad som gård till nuvarande flerfamiljshus. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

På bilden syns Gummeros manbyggnad.

Översikt - kartläggning

16. Stora Katrinedal

12 roten 69

Var en avsöndring från Tegelbruket som uppläts från 1796 för anläggning av ett stärkelsebruk. Mangårdsbyggnaden uppfördes troligen 1871. På platsen har även drivits ett sockerbruk. Landeriet löstes in 1903 och manbyggnaden revs 1956.

Stora Katrinedals manbyggnad och trädgård.

17. Tegelbruket

12 roten 68

Har arrenderats ut sedan stadens grundlades. Manbyggnaden uppfördes 1804, och var 1827 en av 18 byggnader på landeriet. Tegeltillverkningen avstannade under första halvan av 1800-talet. Löstes in i etapper från 1870-talet

Tegelbrukets manbyggnad 1895.

18. Lilla Katrinelund/Normanska plantaget

12 roten nr 70-71

Avsöndrades från Tegelbruket 1748 för tobaksodling. Var ett av 15 landerier som omkring år 1700 hade manbyggnad. Låg senare under Katrinelund.

Lilla Katrinelunds manbyggnad 1915.

19. Stora Katrinelund

12 roten 70-72

Upplåtet som landeri sedan 1600-talet och löstes in 1897. Nuvarande manbyggnad troligen från 1700-talet. Manbyggnad, flyglar och ett sädesmagasin står kvar och är byggnadsminne sedan 1973. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

Stora Katrinelunds manbyggnad och flyglar.

20. Norra Burgården

12 roten nr 73

Fått namn efter första innehavaren, holländaren Jan de Bur. Bebyggdes under 1600-tal och delar av manbyggnaden uppfördes under 1700-tal. Löstes in i etapper fram till 1904 och manbyggnaden revs 1936.

Norra Burgårdens manbyggnad före rivning.

21. Södra Burgården

12 roten nr 73

Bildades när landeriet Burgården delades 1803 och var då redan bebyggt. Här bedrevs bryggeri fram till 1891 och även andra småindustrier. Manbyggnaden revs under tidigt 1900-tal.

Manbyggnad och ekonomibygnad på Södra Burgården.

22. Liseberg

12 roten nr 74

Under 1700-talet puder- och stärkelsefabrik. Manbyggnaderna från mitten av 1700-talet respektive 1801 sparades tillsammans med ett lusthus då staden löste in landeriet och anlade ett nöjesfält 1923. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

Detalj ur målning från 1890 av L. Messman.

23. Carlsberg

12 roten nr 77, 78 & 84

Hörde tidigare till landerimarken Gettebergsäng, men uppläts som ett separat landeri 1784. Löstes in 1886 för att ge plats åt Carlanderska sjukhuset. Delar av landeriets park finns bevarad. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

Landeriets huvudbyggnad 1916.

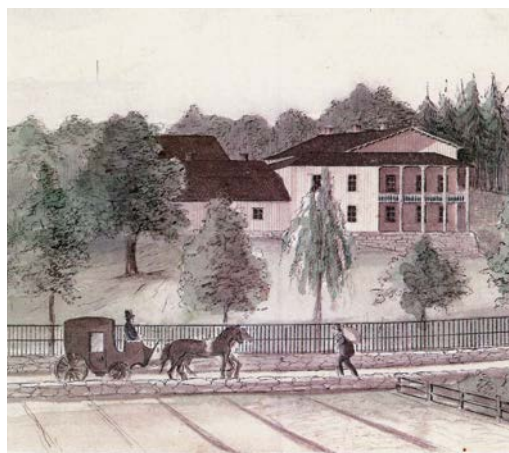
Översikt - kartläggning

24. Johanneberg

12 roten 83 & 86

Bebyggdes under sent 1700-tal, byggdes om i mitten av 1800-talet. Manbyggnaden och delar av trädgården bevarad och användes under jubileumsutställningen 1923. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

Målning från mitten av 1800-talet.

25. Lyckan

12 roten nr 88

Var på 1600-talet tjänsteställe med en mindre stuga för stadens skarprättare, men övergick på 1740-talet att arrenderas som ett landeri. Bebyggdes under 1800-talets första år. Löstes in 1898 och revs av 1921 inför jubileumsutställningen.

En av Lyckans två manbyggnader 1917.

26. Rosengård

12 roten nr 87

Avsöndrades från Hedås på 1810-talet. Mangårdsbyggnaden fanns kvar till tidigt 1900-tal då den revs för att ge plats åt stenstadsbebyggelse.

Bild ur Det gamla Göteborg. Tagen 1902.

27. Hedås

12 roten nr 87

Ursprung som tobaksplantage från mitten av 1700-talet. Redan 1768 fanns en manbyggnad på Hedås, som senare byggdes ut och till. Löstes in på 1860-talet och revs av kring 1916.

Hedås 1875, teckning av A Hedenberg 1911.

28. Lorensberg

12 roten nr 90

Tillkom i mitten på 1700-talet och något senare startade en värdshusrörelse. Sent 1800-tal uppfördes även en varietélokal och Lorensbergs cirkus. Cirkusen revs 1969. Delar av parken finns bevarad. *Beskrivs vidare i nästa kapitel.*

Lorensbergs huvudrestaurang.

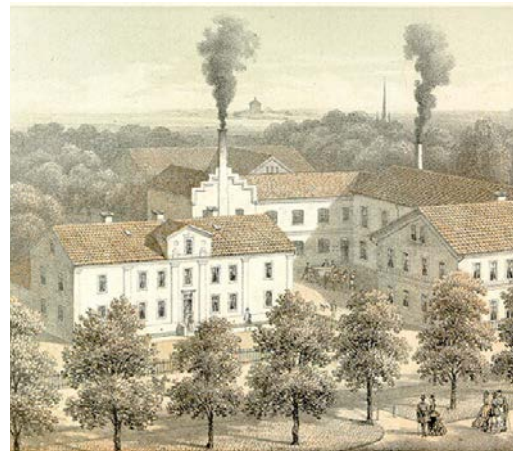

29. Simsons plantage

12 roten nr 92

Anlades 1732 som trädgårdsodling. Här startade i mitten på 1800-talet en pianofabrik. Landeriet sista byggnad revs 1922 då Vasagatans mynning mot Södra Vägen breddades.

Landeriet under pianofabrikens dagar. Källa: Sveriges industriella etablissemanger 1870.

30. Kristineberg

12 roten nr 97

Uppläts som landeri 1766 åt garvare S Lilja som bebyggde marken. Ingick i Kristinelund från 1856 och 1875 löstes landeriet in av staden.

Kristinebergs manbyggnad.

31. Kristinelund

12 roten nr 91

Uppläts på 1748 för tobaksodling och tobaksspinneri. Manbyggnaden revs vid sekelskiftet. Har gett upphov till gatunamnet Kristinelundsgatan.

Landeriets manbyggnad 1890 (vid nuvarande Kristinelundsgatan).

32. Mariefred

12 roten nr 96

Anlades 1748 efter en arrendeauktion. En mangårdsbyggnad tillkom under samma århundrade. Landeriet var ett av de första som löstes in 1867 då Vasastaden planeras. Manbyggnaden revs dock inte före 1910.

Manbyggnaden. Källa: Det gamla Göteborg.

33. Götaberg

12 roten nr 103

Bildades genom sammanslagning av lotter år 1800. Manbyggnaden uppfördes under 1800-talets första år och revs när Vasakyrkan uppfördes 1904. En allé finns bevarad från landeriets trädgård. *Beskrivs närmare i nästa kapitel.*

Götabergs manbyggnad.

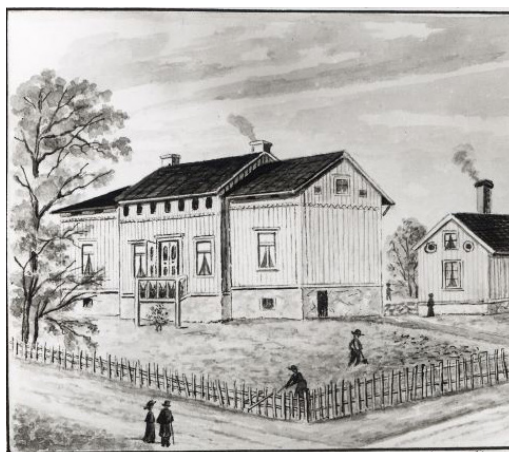

34. Leontinedal

12 roten nr 104

Uppläts som landeri vid sekelskiftet 1800. En manbyggnad uppförs några år senare. Landeriet löses in 1898, efter att sedan 1874 arrenderats ut ett år i taget.

Teckning av A Hedenberg som visar Leontinedals manbyggnad 1910.

35. Brantdala

12 roten nr 105

Kom till i slutet på 1700-talet. Kring 1830 delades landeriet i två delar. Den västra delen bebyggdes i mitten på 1800-talet och blev ett värdshus som kallades Lilla Lorensberg.

Värdshuset på Västra Brantdala.

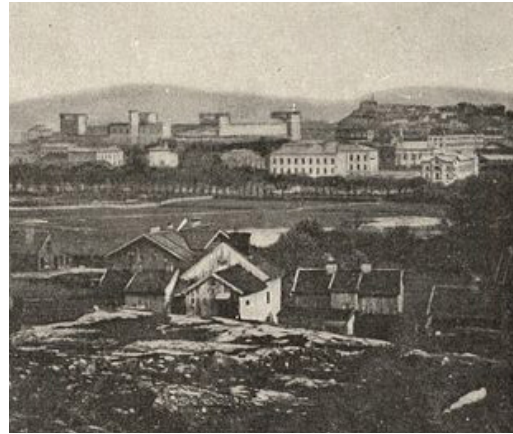

36. Ulriceberg

12 roten nr 107 och 118

Uppläts 1780 och bebyggdes därefter, troligen 1815. I trädgårdens fanns 1827 70 fruktträd och ett lusthus. Landeriet löstes in 1885.

Landeriets byggnader. Källa: Det gamla Göteborg.

37. Anneberg

12 roten nr 70

En mangård byggdes någon gång under 1700-talets andra halva, på stadens södra gräns mot Krokslättis ägor. Landeriet löstes in 1877 och revs 1878.

Annebergs manbyggnad runt 1870.

38. Katrineström

12 roten 101, 104, 108

Bildades genom sammanslagning av flera jordlotter i slutet på 1700-talet. Slutade att fungera som en landeri-enhet i och med att de olika delarna såldes till andra landerier 1849.

Utsnitt av karta över Göteborg 1820.

39. Möllerska plantaget

11 roten nr 1-2

Arrenderades som trädgård på 1600-talet och bebyggdes under 1700-talet. I början av 1800-talet drevs ett vårdshus på landeriet, blev sedermera kolerasjukhus och stadens första epidemisjukhus. Brändes ned 1885.

Manbyggnaden vilken även fungerat som epidemisjukhus.

Översikt - kartläggning

40. Amijas plantage

11 roten nr 53

Landeri sedan 1600-talet med "hus, tobaksplantage och fiskdammar". På landeriet inrättades nöjespalatset Vauxhall 1773, i drift fram till 1820-talet då huset åter blev bostäder och trädgården bebyggdes. Huvudbyggnad revs 1906.

Före detta Wauxhall (11 roten 53 F).

LANDERIER MED BEVARADE DELAR

Många av landerierna har rivits sedan de löstes in av staden, och markerna har exploaterats. Några få byggnader står kvar och man kan även urskilja andra spår efter anläggningarna.

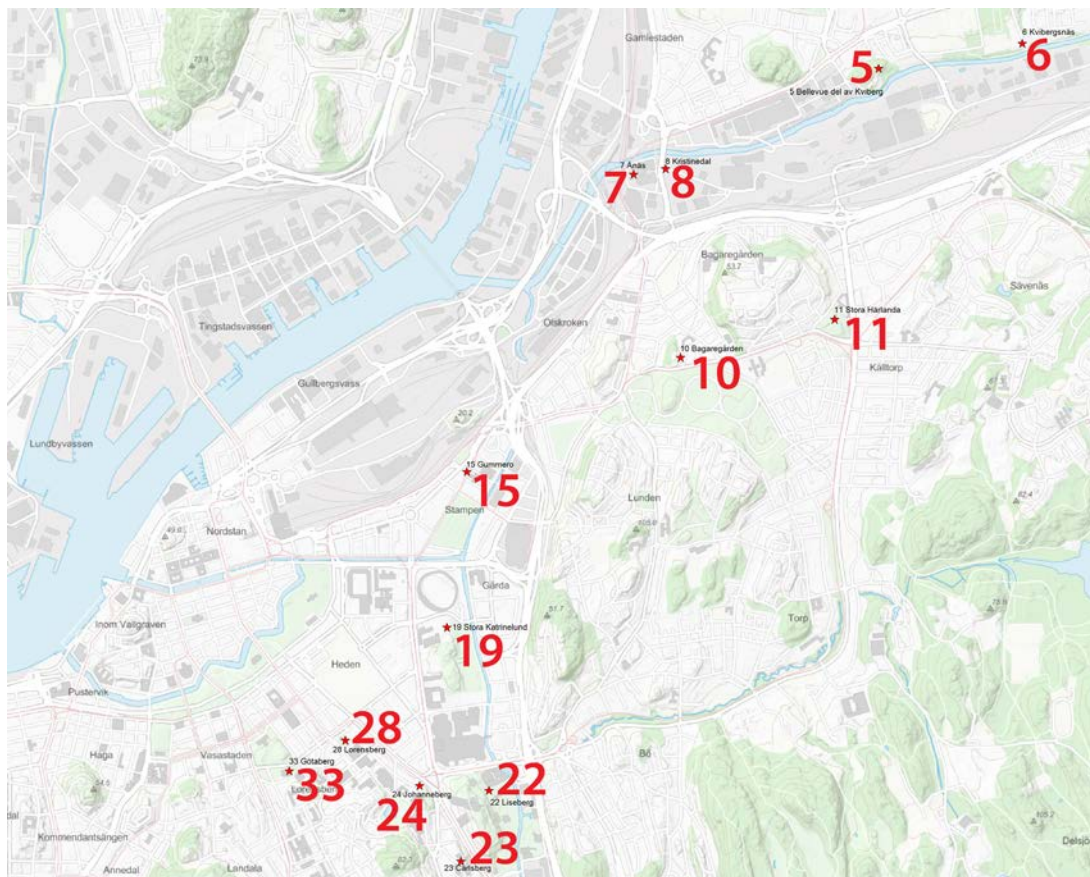
Kartan nedan redovisar de som ingår i det följande avsnittet, alltså de landeri-anläggningar där det finns tydliga spår i form av byggnader eller trädgårdsrester. Landerierna presenteras i bokstavsordning.

För varje landeri presenteras en kortfattad historik, en beskrivning av vilka spår som finns av anläggningarna

samt en analys av nuläget. Avsnitten innehåller även förslag på åtgärder för att lyfta fram och förtydliga landeriberättelsen på de olika platserna med syfte att på så sätt stärka miljöerna och därmed riksintresseuttrycket.

Därefter följer en kort sammanställning av andra spår efter landerierna i form av gatunamn och insamalde interiörer.

Avslutningsvis samlas idéer kring hur hela det historiska skiktet som utgör landeriberättelsen kan stärkas.

5: Bellevue, del av Kviberg

6: Kvibergsnäs

7: Ånäs

8: Kristinedal

10: Bagaregården

11: Härlanda

15: Gummero

19: Stora Katrinelund

22: Liseberg

23: Carlsberg

24: Johanneberg

28: Lorensberg

33: Götaberg

BAGAREGÅRDEN (10)

Adress: Bagaregårdsgatan 2

Fastighet: Bagaregården 7:48

Tidigare beteckning: 12 roten 13

Historik

Namnen Härlanda och Bagaregården har benämnt olika landerier under olika tider. Dagens Bagaregårdens landeri hette Härlanda fram till en bit in på 1700-talet.

Första perioden efter Göteborgs grundande var området ”mulbete”, men från cirka 1680 fanns även en gårdsanläggning. Landeriet bestod efter detta av byggnader, trädgårdar, åkrar, ängar och betesmarker. På 1740-talet öppnades ett värdshus på Bagaregården.

1760 uppfördes en ny mangårdsbyggnad av furutimmer på en stengrund, i två våningar under tegeltäckt tak. Den restaurerades och byggdes ut (förlängdes) 1801, och beskrivs 1804 som utvändigt panelklädd och målad med ”gul oljefärg” och med fönsterbågar i ”svart oljefärg”. Från mangårdsbyggnaden på sin kulle hade man en vacker utsikt mot Göteborgs stad, Göta Älv och Gamlestaden.

De första ekonomibyggnaderna låg vid landsvägen (nu Härlandavägen). Någonstans vid mitten av 1800-talet byggdes nytt norr om kullen, vid nuvarande Bagaregårdsskolan.

Under 1800-talet skapades flera underarronden till Bagaregården där torpställen uppfördes. 1860 löste staden in en del av landerimarkerna för anläggandet av Östra Kyrkogården. På 1890-talet började diskussioner om inlösen av hela landeriet. I samband med detta (1891) räknade man in 27 tomter som upplåtits för bostäder på

underarronden. 1899 skedde inlösen.

Nästa historiska lager skapades i början av 1900-talet då stadsingenjören Albert Lilienberg ritade en modernt medeltidsinspirerad stadsplan för stadsdelen Bagaregården. Terränganpassning, svängda gator, gestaltade platser och gaturum karaktäriserar stadsdelen Bagaregården, liksom blandningen av radhus, småhus och landshövdingehus.

I samband med utbyggnaden försvann alla landeriets byggnader förutom huvudbyggnaden. Även torpen revs. Huvudbyggnaden har sedan förändrats flera gånger, bland annat vid ombyggnad till (Sveriges första helt kommunala) ungdomsgård 1936. Den har också varit bibliotek och kulturhus. Idag används den som kontor.

Landeriet idag - bevarade spår

Stadsdelens namn är ett immateriellt spår som visar på landeriets vikt och historiska förankring i området. Huvudbyggnaden och delar parken är de bevarade fysiska spåren. Även delar av vägar och gångar runt huset och i parken är kvar sedan landeritiden. Parken innehåller flera äldre träd. Ett spår efter den äldsta ladugården kan skönjas i form av en krök i Härlandavägen.

Stommen i byggnaden är från 1760, men kan innehålla äldre delar. Det är aldrig undersökt om den första byggnaden från 1680 ingår i 1700-talets nybyggnation.

Hela området är markerat som riksintresse och i motiveringarna betecknas det som ett unikt bostadsområde som stått som förebild för andra stadsdelar. Den gamla landeribyggningen och parken har ett stort lokalthistoriskt värde.

Bagaregårdens landeri från väster, foto oktober 2017 av Ola Eriksson. Mangårdsbyggnaden och parken på kullen är de tydligaste bevarade spåren av Bagaregårdens landeri. Stadsdelens namn visar på anläggningens historiska förankring i området.

Byggnaderna är 1800 respektive 1880. 1800 låg ekonomibygggnaderna fortfarande vid nuvarande Härlanda-vägen och huvudbyggnaden var mycket mindre (kortare). 1880 är ekonomibygggnaderna norr om den utbyggda huvudbyggnaden. Bilderna nedan visar byggnadernas läge i nuvarande stadsdelen Bagaregården.

Nulägesanalys Bagaregården

Läget i stadsdelen är en styrka. Från landeriparken har man utsikt över Bagaregårdens egna hem, radhus och landshövdingehus. Det är en uppskattad stadsdelspark med utvecklingspotential. Parkens största tillgångar är de uppvuxna träden och utsiktspunkterna.

Som besöksmål är det lättillgängligt. Kollektivtrafik finns i närheten, liksom kaféer, affärer med mera. Cirka 500 meter bort, i före detta Härlanda fängelse, finns bibliotek, utställningslokal, café och WC. Mer att se i området är till exempel Lilienbergs Bagaregården, Östra Kyrkogården och före detta Härlanda fängelse.

Svagheter i berättelsen består främst i avsaknaden av ekonomibyggnader och i att de omfattande renoveringarna förenklat byggnaden så att den idag är ganska anonym. Den flyter samman med stadsdelens övriga trähusbebyggelse. Nästan 90 år av offentliga verksamheter präglar uttryck och utemiljö.

Landeriet, med park, skulle vinna på att få en tydligare särställning i förhållande till stadsdelen Bagaregården och den gröna Östra kyrkogården.

Att särskilt tänka på:

- Bagaregårdens mangårdsbyggnad är äldre än all omgivande bebyggelse
- Härlandavägens krökning är ett spår efter de första ekonomibyggnaderna
- Huset, kullen och parken är en enhet som ska utvecklas ihop
- Äldre träd i parken
- Närheten till f.d. Härlanda landeri

Förslag på åtgärder för att stärka landeriberättelsen

Byggnaden

En återgång mot den mer detaljrika och hantverksmässigt utförda

1800-talsfasaden är ett sätt att betona byggnadens särart gentemot omgivningen. Ge fasaderna en färgsättning och material/ytbehandling som på 1800-talet. Betona att byggnaden är äldre än resten av stadsdelen. Återställ det borttagna burspråket på gaveln och balkongen i två våningar åt öster. Ursprungligt utseende på fönster, dörrar och förstukvistar bör på sikt återskapas.

En utvecklingsplan för landeribyggningen tas fram, inkl. analys av önskvärd inriktning på verksamhet i byggnaden.

Parken

En utvecklingsplan för parken tas fram, med dess historia som landeripark som utgångspunkt. Parken kan lyftas till innehåll och form. Tydligare kanter och entréer, slyröjning och planerad komplettering av grönskan är tänkbara åtgärder. Möblering (bänkar, armaturer och liknande) med historiska förlagor.

Använd utsiktsplatsen åt norr för information om Bagaregårdens landeri och om landerierna i ett sammanhang. Peka ut de andra landerier man såg därifrån, vilken mark som tillhörde Bagaregården och hur den riksintressanta trädgårdsstaden anlades på dess marker. Kanske genom informationsbord med kartor/bilder/pilar/text. Kanske "historisk" kikare med ett historiskt landskap.

Historisk berättelse/kontext

I anslutning till landeribyggningen placeras en fysisk modell med mangård och ekonomibyggnader för att skapa en förståelse för hela anläggningen, som är svår att läsa av idag.

Skapa en digital modell av landeriet som visar miljön i drift. Koppla till kort historik om ägare och verksamheter. Bagaregårdens historia utifrån den specifika platsen. (Stadens förändringar sett utifrån en punkt i staden.)

Landeriparken, foto Ola Eriksson i oktober 2017. Parkens uppvuxna träd understödjer platsens historiska djup. Parken bör få en utvecklingsplan och utsiktspunkterna bör utnyttjas bättre.

En utvecklingsplan baserad på historiska källor bör tas fram. Byggnadens exteriör är i stort välbevarad men förenklad till material och uttryck. Till vänster syns landeriet i oktober 2017, foto Ola Eriksson. Till höger syns byggnaden i slutet av 1800-talet. Burspråket på gaveln och verandan/balkongen åt öster är 1800-talets tillägg till 1700-talsbyggnaden. De försvann sannolikt vid ombyggnad ca 1920. Ett återskapande skulle betona att byggnaden är äldre än den omgivande stadsdelen.

BELLEVUE, DEL AV KVIBERG (5)

Adress: Bellevueparken

Fastighetsbeteckning: Kviberg 741:36

Tidigare beteckning: 12 Roten 4-8

Historik

Kvibergs landeri uppläts på 1640-talet till holländska bönder och namnet har sitt ursprung i Kvibergs by som fanns redan före Göteborg grundades. Kviberg var uppdelat i flera landerierheter med separata arrendatorer och hade även flera gårdsformationer med mangårds- och ekonomibyggnader som var samlade i en byliknande struktur.

1865 uppfördes Villa Bellevue på markerna till Kviberg nr 6. Byggnaden fick en rik träarkitektur med branta takfall, torn och snickarglädje. Söder om villan i slänten mot Säveån uppfördes 1875 ett orangeri i nygotisk stil. Detta byggdes senare om till kemisk industri.

1851-1890 samlades större delen av Kvibergslanderierna under arrendatorn J J Ekman. Ekman överlät tillsammans med Göteborgs stad landerierna till staten som uppförde Kvibergs kaserner på dess marker. Landeribyggnaderna kom att användas för militära ändamål och Villa Bellevue fungerade som bostad åt chefer på regementet.

Huvudbyggnaden brann ned runt 1970.

Landeriet idag - bevarade spår

Idag återstår ingen bebyggelse från Kvibergslanderierna, däremot har gator och kvarter delvis formats efter trädgårdarnas gränser.

Det tydligaste spåret består idag av Bellevues trädgård som ingår i den så kallade Bellevueparken. Trädgården avgränsas i väster med en äldre stenmur som härrör från landeriperioden.

Parkens struktur är delvis bevarad med gångar som följer de äldre sträckningarna. Idag har dessa mer karaktären av stigar än grusgångar. Kullen täcks av sly och högvuxen vegetation, bland annat i form av äldre lövträd. På södra sluttningen mot Säveån finns terrasseringar.

Spår av byggnaden är avläsbara i marken i form av fragmentariska rester av grundmurarna.

Nulägesanalys

Parken är till stora delar orörd och har stora potential att utvecklas för att lyfta fram berättelsen om landeriet. En av de tydligaste svagheter i området är att samtliga landeribyggnader är borta och att det därför är svårt att förstå platsen som en trädgård.

I detaljplanen betecknas området som parkmark och ägs av Göteborgs stad.

Att särskilt tänka på

- Synliga strukturer av äldre gångar och terrasseringar.
- Stenmuren som avgränsar trädgården
- Äldre lövträd och buskar

Förslag på åtgärder för att stärka landeriberättelsen

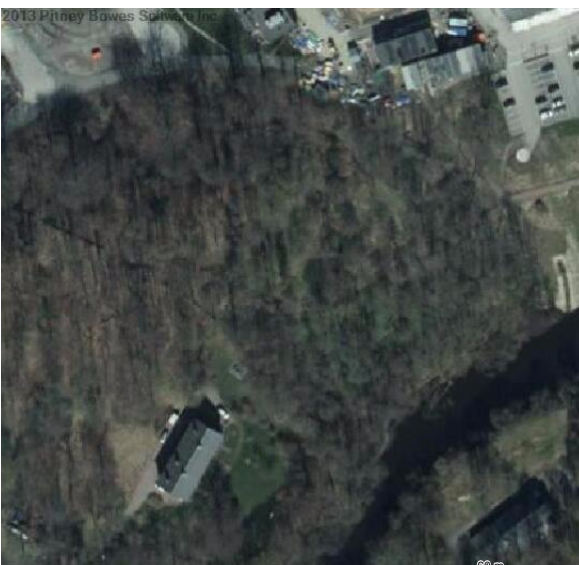
- Lyft fram och förstärk kvarvarande strukturer och trädgårdsrester.
- Röj bort sly för ett öppnare uttryck.
- Möjliggör aktiviteter som drar personer till parken, t.ex. stadsodling för närboende, vilket även är ett sätt att bygga vidare på landeriernas tradition av trädgårdsodlingar, men i en ny form.
- Markera byggnadernas placering med skyltar.

I Bellevueparken syns tydliga spår av äldre strukturer så som terasser och gångar.

Till vänster stenvuren markerar Bellevues trädgårds gräns. Denna gräns finns även utmarkerad på äldre kartor, före Bellevue uppfördes. Till höger Villa Bellevue som uppfördes på 1860-talet.

Till vänster ortofoto över Bellevueparken. Källa: Göteborgs stads Infovisaren. Till höger utsnitt av motsvarande område, ur karta över Kviberg, upprättad av H W Brandel 1877.

CARLSBERG (23)

Adress: Carlandersparken 1-20

Fastighetsbeteckning: Johanneberg 14:36

Tidigare beteckning: 12 roten 77, 78, 84

Historik

Carlsbergs landeri var före 1784 en del av landerimarken Getebergsäng och nytjades som "mulbete". Sockerbagare Jacob Hammarstedt erhöll då tillstånd att anlägga en fruktträdsplanering på denna del av landerimarken. Marken gränsade till stadens avrättningsplats (1702 - 1810) som låg intill den södra stadsgränsen. Efter ett par ägarbyten köpte handlanden Carl Hedman 1803 landeriet samt kringliggande mark med tillhörande byggnader som bostadshus, ladugård och vagnsbod. Landeriet Carlsberg fick även namn efter honom.

1816 fanns det på tomten "Blomsterparterr(...)Fruckt Trädgård med sine gångar och kvarter". 1872 års karta visar en parkanläggning i engelsk stil med slingrande gångar kantade av trädrader. Den tidigare anlagda fruktträdgården var då kvar som en del av parken medan blomsterkvarteren var borta. Carlsberg löstes in av staden 1886.

Inför Jubileumsutställningen 1923 dokumenterades byggnaderna som sedan revs i samband med att Carlanderska sjukhuset etablerades på platsen 1927. Landeriparken omformades till sjukhuspark med vissa strukturer bevarade från landeritiden.

Landeriet idag - bevarade spår

Carlsbergs landeripark är till stora delar en park än idag. Eklandagatans sträckning påverkades av parkens utbredning och gatan kom att krökas runt den gamla landeriparken. Parkens utformning är dock kraftigt förändrad.

Den gamla trädkantade vägen som ledde upp till landeriets huvudbyggnad finns ännu kvar och leder fram till sjukhusets huvudentré men i övrigt är parken omgestaltad. Carlanderska har de senaste åren byggts till, vilket ytterligare har förändrat parken.

Nulägesanalys

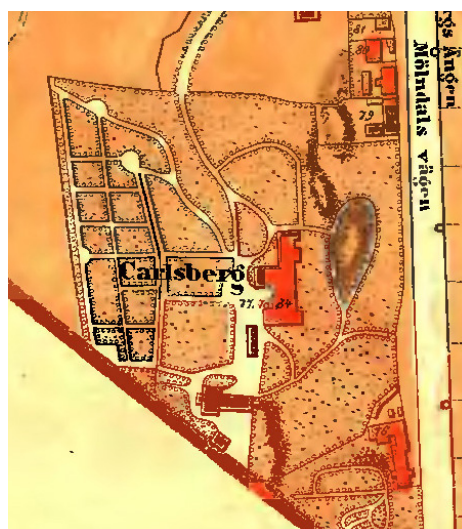
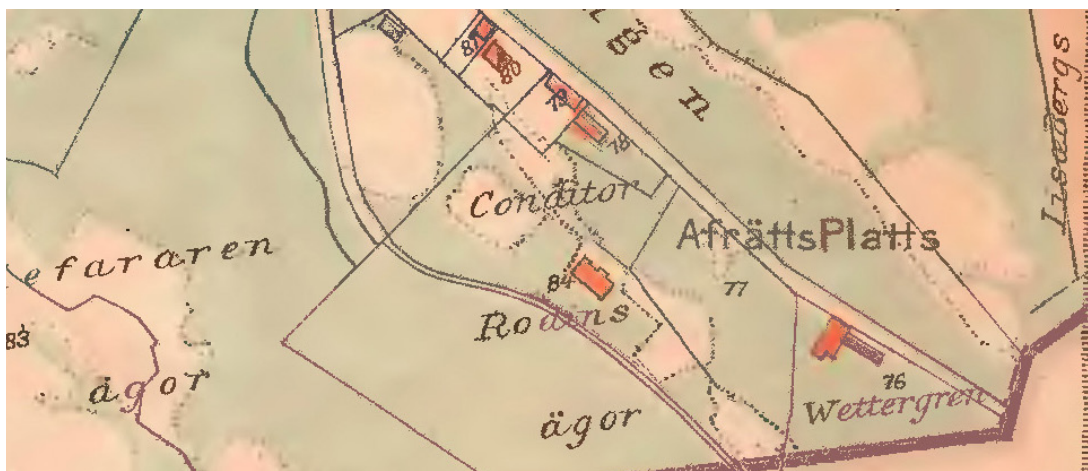
Carlsbergs landeri gestaltar en typisk utveckling för Landerier i Göteborg, från "mulbete" via en herrgårdsliknande anläggning till stadspark. Spåren efter landeriet är idag i stort sett uttraderade och det är svårt att förstå parkmiljön som en landeriträdgård.

Att särskilt tänka på

- Den äldre vägsträckningen med trädrader bevaras.
- Omsorg om parken som vårdad park.
- Den yttre gränsen för parken vara tydlig.
- Det är angeläget att parken får fortleva som omsorgsfullt vårdad park. Sjukhuset och trafiken får inte tillåtas att utvecklas på parkens bekostnad.

Åtgärder för att stärka landeri berättelsen

- En utvecklingsplan för parken tas fram, där dess historia som landeripark finns med.
- Information om landeriet och parken genom en digital modell, skylt eller liknande. Koppla till historik om ägare och verksamheter.
- Väv samman platsen med andra platser för landeriberättelser.

Överst: Historiska kartverket 1790 redovisar Conditor Roths ägor invid AfrättsPlatts.

Ovan till vänster: Carlsbergs landeribyggnad 1916. Ovan till höger: Karta från 1872 med frukt-trädgård och park i engelsk stil.

Nedan till vänster: Ortofoto 2015 över Carlanderska sjukhuset och till höger foto av sjukhusparken taget 2017 av Ola Eriksson.

GUMMERO (15)

Adress: Stampgatan

Fastighetsbeteckning: Stampen 704:35

Tidigare beteckning: 12 roten 25

Historik

I mars 1759 uppläts ett område ”utom Drottningeporten” med ständig besittningsrätt till handelsmannen Jacob Karstedt. Det område han övertog var vid den tidpunkten redan bebyggt, här fanns en ålderdomlig liten stuga i dåligt skick och ett källand efter tidigare arrendatorer.

Det äldre huset revs, redan 1761 fanns det nya huset på platsen. När egendomen två år senare såldes på auktion var det under namnet Gummero. Då Benjamin Überschier tog över Gummero 1777 var det den enda egendomen mellan Svingeln och Fattighusån med en planterad trädgård. Det var också vid detta tillfälle som Gummero blev ett värdshus, vilket det sedan fungerade som tills det löstes in av staden.

I december 1805 fick den dåvarande arrendatorn Johan Wedberg tillåtelse att på den norra delen av Gummero uppföra en repslagarbana. Denna brann 1833, men återuppfördes direkt i ursprungligt utförande.

Staden beslutade 1879 att lösa in landeriet. Repslagarbanan fanns troligen kvar till slutet på 1800-talet och landeriets huvudbyggnad revs 1933. Året efter att landeriets huvudbyggnad revs togs en stadsplan fram för bostadsbebyggelse. Kvarteret Chemnitz byggdes upp med en slutna husrad mot Friggagatan och Alströmergatan, medan gården lämnades öppen mot Stampgatan.

Landeriet idag - bevarade spår

Kvarteret Chemnitz följer i stort sett helt landeriets utbredning.

Gården har en parkkaraktär som delvis utgår ifrån landeriets gamla trädgård. Längs Stampgatan står en rad med hamlade lövträd som tidigare markerade landeriets tomtgräns mot gatan. På gården finns också ett antal äldre solitära lövträd som står kvar sedan landeritiden.

Nulägesanalys

Gården öppnar sig mot Svingelns spårvagnshållplatser och Samskolans byggnad på andra sidan Stampgatan. Den utgör ett viktigt grönt inslag i närområdet där mycket folk är i rörelse alla tider på dygnet, och har genom sin utformning karaktären av en allmän park.

Var landeriets byggnader låg placerade går inte att förstå i dagens miljö, och utan förkunskap är det svårt att förstå gården som en rest från landeriepoken.

Området ligger centralt. I direkt anslutning ligger historiska sevärdheter, exempelvis Stampens kyrkogård, mosaiska begravningsplatsen och det före detta Spinnhuset.

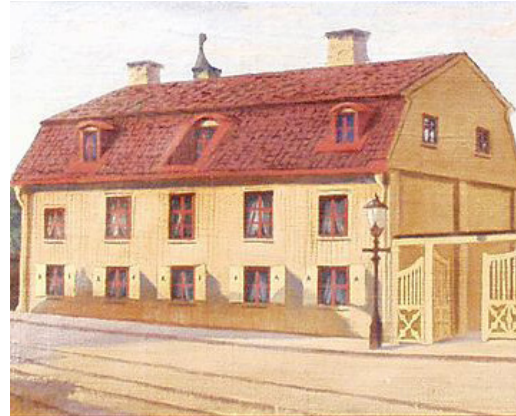
Att särskilt tänka på

- Skötsel och bevarande av miljöns träd är centralt för landeriberättelsen på platsen.

Åtgärder för att stärka landeriberättelsen

- Väv samman platsen med andra platser för landeriberättelser.
- Visa var landeriets huvudbyggnad

- låg genom markering på marken av något slag.
- Ge förbipasserande möjlighet att ta till sig information om landeriet genom skylt eller liknande.
 - Återanvänd namnet Gummerö för parken.
 - Utgå från landeriträdgårdens struktur och uttryck när/om parken omgestaltas. Kan vara möblering, gångvägarnas placering, val av växter och placering av tillkommande komplementbyggnader.

Målning av Gummerös manbyggnad 1890.

Flygbild med resterna av Gummerös trädgård i mitten. Bild från Göteborgs stads Infovisaren.

Del av Gummerös före detta trädgård med raden av hamlade träd mot Stampgatan.

GÖTABERG (33)

Adress: Ernst Wigforss allé

Fastighetsbeteckning: Lorensberg 706:10

Tidigare beteckning: 12 roten 103

Historik

Götabergets landeri låg där Vasakyrkan och nuvarande parken Himlabacken mellan Hvitfeldtska och Landsarkivet ligger idag. Götabergets marker angränsade i öster Lorensbergs ägor, i norr Kristinelund, i söder Lyckan och i väster landeriet Brandtdaläs marker.

Under 1780-talet bestod det som skulle kallas Götabergets landeri av fyra delar som år 1800 slogs samman. Samtidigt befastes namnet Götaberget i upplåtelsehandlingar. Marken var kuperad och bestod delvis av berg vilket gjorde den svårrodlad. På en landerikarta från år 1800 finns inga byggnader utritade, troligen var det först vid mitten av 1800-talet som landeriet fick rejäl bebyggelse.

Landeriet kom att förse med två manbyggnader kallade Stora och Lilla Götaberget. Den äldre, stora manbyggnaden var av timmer i en våning med brädklädda fasader, frontespis och brutet, tegeltäckt tak. Den mindre var också panelklädd med sadeltak. På kartan från 1899 (se nästa sida) finns ytterligare bebyggelse utritad, troligen ekonomibygnader. En allé ledde från söder fram till den stora manbyggnadens baksida.

En skildring från omkring 1920 beskriver miljön: *”...Omgivningen var nog så pittoresk. På höjden låg en röd stuga och en smedja, vid planket några träd och ett duvslag. Och bakom gick en ärevördig allé...” Bebyggelsen omgavs av ”åkrar och ängsbackar, där kreaturen betade”.*

I och med att staden växte utanför

befästningarna togs landerimark i anspråk. Landeriernas arrenden kunde då hindra stadens utbyggnad och stadsplanerna fick ibland anpassas efter landeriernas gränser. Så skedde med Götaberget i samband med stadsutvidgning söderut. Engelbrektsgratan fick vid sekelskiftet 1900 en tydligt sned dragning via landerimarkens norra gräns.

Götabergets landeri löstes in av staden år 1899 när arrendet löpte ut och Stora Götaberget revs för att göra plats för Vasakyrkan, som färdigställdes mellan 1904 och 1907. Lilla Götaberget låg kvar söder om kyrkan parallellt med att den byggdes, men revs senare.

I en stadsplan från 1920 lades hela området öster och söder om före detta Götabergets landeris mark ut som park. Götabergets allé söderut kunde därmed bevaras.

Landeriet idag - bevarade spår

Hvitfeldtsparken/Himlabacken - Området mellan Hvitfeldtska gymnasiet och Göteborgs landsarkiv finns kvar som parkmiljö. Hvitfeldtsparken ligger i kuperad terräng och omges av institutionsbyggnader.

Den allé som ledde fram till landeriet Götaberget finns ännu kvar i parken bakom nuvarande landsarkivet.

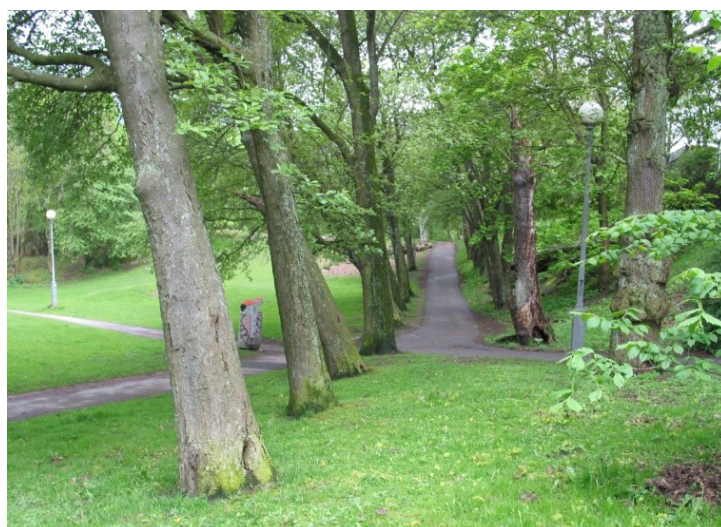
Nulägesanalys

Platsen ligger i direkt anslutning till stadens utbud och kommunikationer. Parken är idag välanvänd som rekreationsyta i den annars tätbebyggda miljön.

I och med att platsen ligger centralt riskerar exploateringsstrycket att minska parkytan, vilket ytterligare skulle för-

Götabergs landeri på karta från 1887 och till höger platsen för Vasakyrkan idag.

Ovan den bevarade allén. Detaljbild t.h. tagen av Ola Eriksson hösten 2017. Nedan teckning av Götabergs landeri 1887 med Stora Götaberg centralt i bilden.

svåra förståelsen av dess historia.

En svaghet för miljön är att det idag, utöver den bevarade allén och övrig grönska, inte finns några tydliga spår efter landeriet här.

Att särskilt tänka på

- Den i söder bevarade parkmiljön och allén är landeriets enda kvarvarande rest och bevaras.

Förslag på åtgärder för att stärka landeriberättelsen

- Mer information på platsen om miljöns historia.
- Vandringar, med Götaberg som ett av stoppen.
- Knyt samman i det gröna bältet mot (Lorensberg)- Renströmsparken-Liseberg (-Burgården-Katrine-lund).

STORA HÄRLANDA (11)

*Adress: Härlandavägen 23
Fastighetsbeteckning: Källtorp 83:1
Tidigare beteckning: 12 roten 14 och 15*

Historik

Platsen arrenderades redan tidigt efter Göteborgs grundande ut som betesmark. På 1696 års karta nämns att en ängsvaktarstuga finns uppförd på markerna. Vid den här tiden kallades det som sedan skulle bli landeriet Stora Härlanda för Härlanda ängar, medan Härlanda är namnet på det som sedan blev landeriet Bagaregården.

Bebyggelse i någon större utsträckning verkar inte ha funnits före sent 1700-tal. På tidiga 1800-talskartor syns landeriet tydligt med mangårdsbyggnad och ekonomibygnader. Trädgården sträckte sig söderut från bebyggelsen. På en karta över landeriet från 1875 syns byggnaderna återigen tydligt, men texten på kartan pekar mot att Stora Härlanda vid denna tid hade någon form av militär funktion. Huvudbyggnaden anges som sjukhus och runt den anges såväl tyggård som kasernplats. I litteraturen om landeriet finns inga uppgifter om detta.

Landsvägen förbi Stora Härlanda gick tidigare norr om landeriet, mellan det och ruinen efter Härlanda gamla kyrka. Den allé som fanns söder om mangården ledde under landeriets dagar alltså inte till en landsväg utan löpte genom landeriets stora trädgårdsanläggningar. Landeriets marker låg uteslutande söder om landsvägen och sträckte sig i väster till nuvarande Östra kyrkogårdens östra gräns, och i öster bort till nuvarande Kaggeledstorg.

Landeriet löstes in 1916. Manbyggnaden revs någon gång på 1930-talet.

Sedan 1958 ligger Härlanda kyrka, ritad av Peter Celsing, där landeriet tidigare låg. Utmed Torpagatan uppfördes 1949 också en envånings träbyggnad för fritidsändamål. I den finns sedan 1987 dockteatern Buratino.

Landeriet idag - bevarade spår

Resterna av landeriet är den allé som idag leder upp till Härlanda kyrka från Torpagatan. Den gröna miljön kring kyrkan med en del äldre solitära träd är också en lämning efter landeriet.

Nulägesanalys

Det före detta landeriet ligger på en höjd över de omkringliggande bilvägarna, vilket tillsammans med den pampiga allén och den parkliknande karaktären gör att man lägger märke till det oavsett hur man rör sig i området. Miljön särskiljer sig tydligt från sin omgivning, vilket kan ses som en styrka om man vill lyfta landeriberättelsen.

Inga byggnader från landeriet finns kvar, och kyrkans byggnader följer inte landeribygnadernas placering.

Förändringar av vägsystemet i området försvårar också förståelsen av landeriberättelsen. Det är idag svårt att förstå att Härlandavägen är den tidigare huvudvägen genom området. Framdragningen av Torpavägen, Munkebäckens Allé och spårvagnen har alla tagit yta i anspråk som tidigare varit parkmark.

Området är populärt och inom gångavstånd finns Käkens kulturhus och den intilliggande idrottsanläggningen. I närheten finns också flera caféer och restauranger som tillsammans med promenadmöjligheter i Delsjöområdet lockar mycket folk. Även själva kyrkan och teaterlokalen är besöksmål i området.

Att särskilt tänka på

- Allén och parkmiljön är viktiga gröna inslag i närområdet, och centrala för landeriberättelsen.
- Skötsel och bevarande av miljöns träd är centralt för landeriberättelsen på platsen.

Åtgärder för att stärka landeriberättelsen

- Använd parken för att berätta om landeriet. Möjlighet till informationstavlor/-skyltar med text, bilder och visualisering. Kan vara i form av

en mikro-promenad runt parken.

- Knyt ihop Stora Härlanda med landeriet Bagaregården som en del av samma berättelse. Tydliga gångstråk dem emellan, använd Bagaregårdens bevarade delar för att skapa förståelse för vad även Stora Härlanda var.
- Utgå från landeriträdgårdens struktur och uttryck när/om parken omgestaltas. Kan vara möblering, gångvägarnas placering eller val av växter.

Den bevarade allén åt söder. Foto: Ola Eriksson hösten 2017.

Till vänster ortofoto över det före detta landeriet med lila markering av landeriets byggnaders tidigare placering. Ortofoto från Göteborgs stads Infovisaren. Till höger utsnitt av karta från 1880 med samma yta markerad. Källa: Stads- och regionarkivet Göteborg.

JOHANNEBERG (24)

Adress: Södra Vägen 61

Fastighetsbeteckning: Lorensberg 22:1

Tidigare beteckning: 12 roten 83 och 86

Historik

Johannebergs landeri har anor från 1700-talet. Markerna brukades redan på 1600-talet men det var först under senare delen av 1700-talet som platsen uppläts för arrende och de första byggnaderna uppfördes; en manbyggnad och två separata flyglar. Dagens byggnader bär sannolikt spår från sent 1700-tal, men främst 1800-tal. Under 1800-talet byggdes den östra och norra längan ihop. Den västra envåningsflygeln revs och ersattes med en ny i två våningar i samband med jubileumsutställningen 1923. Det har även funnits en ekonomibyggnad belägen närmare Renströmsparken, ett trädgårdsmästeri och ett orangeri söder om manbyggnaderna samt flera mindre ekonomibyggnader.

Landerimarken sträckte sig in i nuvarande Renströmsparken och ner söder om Eklandagatan. Under 1700-talet odlades tobak, vilket förekom på flera landerier vid denna tid. Vid 1800-talets början hade landeriet även en omfattande trädgårdsodling fördelad på en övre och en nedre trädgård. Troligen odlades mest frukt och grönsaker. Kring mitten av 1800-talet utvecklades en påkostad trädgårdsanläggning med terrasserings, exotiska växter och träd. I slutet av 1800-talet tillkom byggnader i trädgårdens södra del, ett trädgårdsmästeri och orangeri. Samtidigt tillkom en kort allé med knuthamlade lindar utmed infarten från norr, som diagonalt förband Södra Vägen med den övre trädgårdsterrassen.

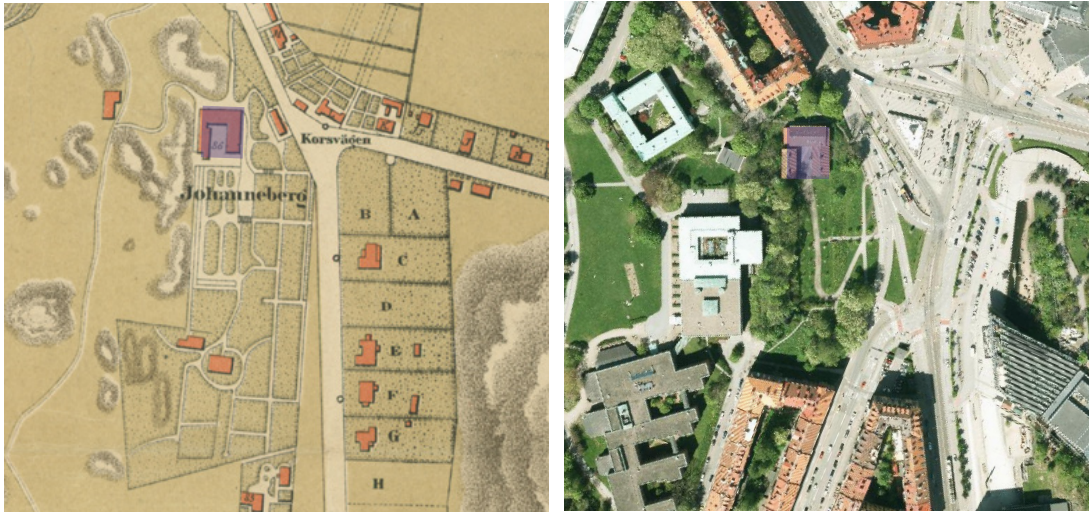
Kring sekelskiftet 1900 expanderade staden söderut och slutna tegelkvarter uppfördes i norr och söder men landeribebyggelsen fick ligga kvar. Den norra infarten till landeriet skars av och en ny angöring anlades från söder diagonalt genom den nedre trädgården. Trädgårdsverksamheten fortsatte dock som en handelsträdgård. Då Eklandagatan anlades omkring 1920 togs större delen av den nedre trädgården i anspråk och trädgårdsverksamheten upphörde. Den nedre delen fick nu en mer publik karaktär med prydnadsplanteringar.

Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 medförde stora förändringar i området vid Korsvägen. Utställningsområdet koncentrerades kring miljön vid nuvarande Götaplatsen via Näckrosdammen/Renströmsparken ner mot Korsvägen-Örgrytevägen och till Liseberg. En förbindelsegång byggdes norr om landeriet som förband denna bergsrygg med Geteberget vid Liseberg, som omvandlades till nöjespark. På Johannebergs landeris mark inrättades Barnens paradiset och manbyggnaderna på Johannebergs och Lisebergs landerier användes som kontor.

Landeriet idag - bevarade spår

Johannebergs landerimiljö med bebyggelse och park ligger på en plåtå på västra sidan av Korsvägen. Den herrgårdsliknande miljön med sina träbyggnader är ett lantligt inslag i den myllrande stadsmiljön vid Korsvägen.

Bebyggelsen bildar en U-form och består av en huvudbyggnad i vinkel och en flygelbyggnad, samtliga i timmer med panelklädda, vitmålade fasader. Söder och öster om bebyggelsen finns den långsträckt, nu förenklade parken.

Johannebergs landeris manbyggnad och flyglar markerade i lila på karta från 1872 respektive ortofoto från 2015. Källa: Göteborgs stads Infövisaren.

Landeribebyggelsen omkring 1940 och idag, sedd från söder. Nedersta bilden foto Ola Eriksson hösten 2017.

Utvändigt såväl som invändigt finns välbevarade byggnadsdetaljer av äldre snitt. Särskilt välbevarad är den äldre vinkelbyggnaden. En glasveranda som vetter mot Korsvägen är framträdande.

Landerimarken har drastiskt minskats ner successivt i samband med att stadsbebyggelsen har expanderat runt Korsvägen och vid Renströmsparken. Den del av parken som finns kvar är framför allt grundstrukturen i topografin med en övre och nedre terrass, en gråstensmur som skiljer den övre trädgårdsterrassen från den före detta odlings- och betesmarken, samt äldre träd och kontrasten mellan ordnad och friväxande grönska. Den före detta parken består idag till stor del av gräsmatta med genomkorsande grusgångar samt i söder mot tegelkvarteret vid Eklandagatan, en bergknalle med mer friväxande grönska och träd. I väster mot UB ovanför stenmuren finns en ridå av träd och sly, och norr om landeribyggnaderna finns rester av den äldre uppfartsvägen kvar med knuthamlade lindar.

Nulägesanalys

Det är idag svårt att uppfatta landeriet så som det såg ut och fungerade då verksamheten var i bruk, dvs med bebyggelse i sammanhanget med odlings-, betesmarker och ordnad park/trädgård. Det som är synligt är den herrgårdslika träbebyggelsen med grön omgivning. Landerimiljön upplevs som något av en oas och grön miljö med genuin bebyggelse och lugn park i kontrast till Korsvägens brus, som genom sitt upphöjda läge har en god överblick över det omgivande stadsmyllret.

Den historiska ”porten” till staden kan fortfarande upplevas vid knutpunkten Korsvägen med sina skiftande tidslager. Mötet mellan landsbygd och stad är fortfarande möjligt att uppfatta genom

Johannebergs landeri.

Johannebergs landeri ligger centralt i det stora stadsrummet men upplevs trots det svårtillgängligt på grund av topografin och för att miljön idag saknar naturliga målpunkter och uppfattas som privat. Även den stora mängden trafik gör att landeriet skärs av från det övriga stadsrummet. Miljön är svårtillgänglig rent topografiskt men har annars nära till kollektivtrafik, park och olika utbud.

Att särskilt tänka på

- Här går det fortfarande att uppleva prägel av landsbygd i mötet med stadens bebyggelse. Landeriet ligger välexponerat vid Korsvägen.
- De öppna vyerna från Korsvägen mot landeriet och omvänt utgör en stor tillgång för området.
- De bevarade mangårdsbyggnaderna.
- De kvarvarande resterna av landeriparkens område och sambandet mellan byggnader och marker är av stor vikt.
- Terrasseringar med avgränsande mur i väster och söder, samt kontrasten mellan vegetationskaraktären på murens båda sidor.
- Den kullerstensbelagda gårdsplanen.
- Kvarvarande alléträd till den gamla infartsvägen norr om landeriet
- En del i ett större grönt stråk av delvis bevarade landerier/landeriparker, som sträcker sig från Himlabacken nedanför Hvitfeldska, Lorensbergs villastad som ansluter till Renströmsparken via landeriet över till Lisebergs parkområde.

Förslag på åtgärder för att stärka landeriberättelsen

- Knyta samman närliggande landerier och stärk kopplingen. Parkmiljöerna från Vasaparken via Götabergsparken - Lorensbergsparken - Ren-

- strömparken - Johannebergs landeri och Liseberg kan kopplas ihop med Burgården och Katrinelund genom promenadstråket utmed Mölndalsån. Sammanhängande gångstråk kan ordnas och berättelsen stärkas med skyltning och park-/landeriguider.
- Studera publik tillgänglighet till de f.d. landeribygnaderna som inte inkräktar på byggnadernas kulturhistoriska värde.
 - Ta fram en vård- och underhållsplan för anläggningen.
 - Bebyggelse och park bör skyddas i detaljplan.
 - Den äldre strukturen i Johannebergs landeripark och olika delar bör förstärkas genom att studera äldre källmaterial och resultat av arkeologiska undersökningar. Delar av gångsystem och odlings- /planteringsbäddar åter-skapas.
 - Öppna upp parken mer publikt med sittgrupper och bord samt se över möjligheten till exempelvis café i närheten.
 - Stärk gränserna av den kvarvarande landerimiljön och freda kringliggande parkmark från ytterligare bebyggelse och förstärk dess struktur.
 - För att öka tillgängligheten kan gångförbindelser mellan landeriet och universitetet förbättras. En eventuell öppning av Universitetsbiblioteket mot parken kan tänkas, dock utan att göra intrång i landeriparken.
 - Bättre ljussättning, av både byggnader och park.

Ovan Korsvägen och Johannebergs landeri uppe på höjden till vänster på 1930-40-talet.

Nedan till vänster landeriets gamla infart med allé från norr. Till höger "Barnens paradis" 1923.

KRISTINEDAL (8)

Adress: Byfogdegatan 2

Fastighetsbeteckning: Bagaregården

742:30 med flera

Tidigare beteckning: 12 roten 12

Historik

Kristinedals marker var redan under åtminstone mitten av 1600-talet utarrenderat till holländska bönder, likt många andra landerier. Markerna var under lång tid uppdelade på ett flertal lotter med olika arrendatorer. Det är inte fastlagt när landeriet bebyggdes, men på 1696 års karta är två mangårdsbyggnader markerade längs Sävåns södra sida.

Under Niclas Sahlgrens tid på den ena halvan av landeriet, 1736 till sin död 1776, skedde stora insatser med iordningställande av byggnader, trädgård, alléer, dammar och jordbruksmarker. Bland annat ska Sahlgren ha forslat aktern av det kasserade ostindiska skeppet Kung Fredrik till sitt landeri och ställt det på pålar över ån som ett lusthus.

Efter Sahlgren tar hans måg Claes Alströmer över arrendet av landeriet. Det är under hans tid som alla lotterna samlas under en ägare, och landeriet får namnet Kristinedal. I och med detta upptar Kristinedal ett markområde som sträckte sig från Sävåån i norr och söderut en bit in i den nuvarande stadsdelen Bagaregården, däribland hela nuvarande Strömmensberg. På markerna fanns ett flertal torp, bland annat Lilla Härlanda och torpet Nyttan på toppen av nuvarande Strömmensberg.

Landeriets huvudbyggnad byggdes troligen omkring år 1800 och låg med två flygelbyggnader längs landsvägen norrut, alldeles intill bron över Säv-

ån. Söder om mangården låg längs landsvägen ekonomibygnader och ett par dammar. Trädgårdsanläggningen sträckte sig utmed Sävåån österut från mangården med slingrande gångar. Längs ån gick en allékantad gång som ledde till ett åttkantigt lusthus. Längs ån finns på kartor också markerat en båtbygga. Hela trädgården och resterande mark och byggnader närmast ån avgränsas på kartor ända in i tidigt 1900-tal av den vallgrav som tidigare utgjorde gräns för Nya Lödöse stad på platsen.

Landeriet löstes in 1897, men det dröjde till 1960-talet innan huvudbyggnaden revs i och med breddningen av Gamlestadsvägen. Landeriets ekonomibygnader och trädgård revs respektive bebyggdes vid olika tillfällen under tidigt 1900-tal.

Landeriet idag - bevarade spår

Av landeriet återstår idag en rad av träd som tidigare avgränsade grädsutrymmet alldeles intill huvudbyggnaden från den övriga trädgårdsanläggningen. Här står även två äldre fruktträd. Delar av den gröna strukturen längs Sävåån är också bevarad med ett antal stora äldre lövträd.

Nulägesanalys

Spåren efter landeriet är idag små och utspridda, och det är svårt att på plats förstå miljön som en del av landeriberättelsen. Platsen domineras av trafik och tillgängligheten till den begränsas av stängsel vilket gör den svårtillgänglig för de allra flesta.

Det före detta landeriet ligger dock i ett tydligt stråk längs Sävåån, tillsammans med andra före detta landerier. Närheten till ån är en av miljöns stora styrkor,

då den är en av mycket få konstanter i området längs vilken det går att föreställa sig en mer lantlig omgivning med landeribygnader och -parker.

Stora förändringar är på gång i Gamlestan, vilket bland annat kommer att aktivera årummet. Här finns stora möjligheter att öppna landerimiljön och binda samman den med närliggande landerier i ett område som kommer att vara centralt och attraktivt i det "nya" Gamlestan med sitt uppdaterade utbud av caféer, restauranger och affärer.

Att namnet Kristinedal finns väl förankrat hos göteborgare i busshållplatsen och träningsanläggningen ger också en god utgångspunkt att berätta om landeriet i närmiljön.

Att särskilt tänka på

- Träden är landeriets enda bevarade rest och bör bevaras och vårdas.
- Kristinedal ligger i närheten av många andra tidigare landerier, både bevarade och försvunna.

Den bevarade raden av hamlade lövträd som tidigare skilde gårdsplanet från trädgården.

- Åstrandens är konstanten i området.

Åtgärder för att stärka landeriberättelsen

- Placera en skylt exempelvis vid busshållplatsen Kristinedal med information och bild på landeriet.
- Stärk promenadmöjligheterna längs Säveåns södra strand.
- Ha med som en punkt i en stadsvandringsfolder med landerier längs Säveån.

Kristinedals lusthus vid Säveån.

Karta över landeriet 1873. Nya Lödöses vallgrav syns tydligt. Karta från SBK.

KVIBERGSNÄS (6)

*Adress: Kvibergsnäs Allé 20-24
Fastighetsbeteckning: Kviberg 741:21
Tidigare beteckning: 12 roten nr 3*

Historik

Kvibergsnäs marker tillhörde från 1423 Nya Lödöse och var då avsatt för ”mulbete” och ingick i det område som kallades *Quibergs Engh*. När Göteborg grundades överfördes marken i stadens ägo och blev landerimark. 1656 innehades Kvibergsnäs av burggreve Israel Norfelt, hur landeriet användes under hans tid är oklart. 1690 fick Laur Böcker besittningsrätten och under hans tid tillkom nya byggnader och en trädgårdsanläggning med kålgård. Åren 1799–1847 ägdes Kvibergsnäs av konsul Jonas Malm och efter hans död övertog familjen landeriet. Under denna tid fick landeriet i huvudsak sitt nuvarande utseende med huvudbyggnad och två bostadsflyglar samt en kringbyggd ladugård. Här odlades vete, råg, korn, havre och potatis samt ängens gräs för tjugo kor, fyra oxar, en tjur, fyra ungnöt och fem hästar.

I protokoll från 1830 upptas 13 byggnader på Kvibergsnäs landeri; manbyggnad uppförd 1801, västra flygelbyggnaden uppförd 1813, östra flygelbyggnaden uppförd ca 1770, Ladugårdsbyggnad uppförd ca 1780, 2 redskapsbodas, redskapsbod, gödselhus, materialbod, timrat avträde, drivhus, litet bryggghus, badhus samt lada.

Stadsfullmäktiges Handlingar 1899 beskriver och värderar landeriets olika byggnader. Förutom de byggnader vi ser idag tas bl a upp tre avträdeshus, bryggghus och två lusthus. Ladugårdsbyggnaden är här högst värderad, 20 000:- medan stora boningshuset (med

fler än 10 rum) värderas till 12 000:-.

Efter att staden löst in Kvibergsnäs 1899 utarrenderades marken som jordbruk och ekonomibyggnaderna nyttjades för jordbruksändamål ända fram till 1973. På 1940-talet genomfördes en större renovering och bostadshusen blev ”hemsysterskola”. Byggnaderna har sedan dess bland annat varit skola, kontor och bostadshus. 1978 – 87 restaurerades delar av anläggningen genom ett projekt som drevs av Chalmers Tekniska Högskola. En del av ladugårdens nordvästra del har sedan rivits. 2017 restaurerades ladugårdens östra länga.

Landeriet idag - bevarade spår

Kvibergsnäs landeri består idag av huvudbyggnad, två bostadsflyglar, ladugård, trädgård och allé. Huvudbyggnaden bildar tillsammans med flygelbyggnaderna en symmetrisk gård med en planterad mittrundel som omsluts av grusade gångar. Trädgården begränsas av Sävån i söder, Kvibergsbäcken i öster och breder i huvudsak ut sig åt väster. Ladugårdskomplexet som är rödfärgat bildar en kringbyggd och stensatt ekonomigård åtskild från mangården och placerad längs vägen som inramas av en allé.

Bostadshusen är uppförda i två våningar av liggtimmer med stående panel med huvudbyggnaden något högre än flyglarna. Huvudbyggnadens entré är elegant utformad i nyklassicistisk stil.

Ladugårdskomplexet består av tre längor av både liggtimmer och stolpverkskonstruktion. Fasaden är klädd med stående lockpanel. Södra delen närmast bostadshusen är en låg envåningsbyggnad försedd med torn, väl-

*Överst flygfoto
över landeriet
2016 från
handläggars-
stödet GOkart.*

*I mitten
Kvibergsnäs
allé. Foto: Ola
Eriksson, hösten
2017.*

*Nederst Lan-
deriets huvud-
byggnad med
flyglar. Foto:
Ola Eriksson.*

lingklocka och en dörr mot trädgården. Den östra längan har en utskjutande överdel mot gården, ett skullutskott. Ett portlider leder in på den kringbyggda gården från infartsvägen. Ladugårdens västra del är delvis riven.

Allén sträcker sig från landeriets byggnader till Kvibergsvägen, tidigare sträckte sig allén upp till berget "Blåsås".

Till Göteborgs museum har skänkts en hel rumsinredning från övre salen (1800-talets början).

Nulägesanalys

Kvibergsnäs landeri är av byggnadsminnesklass. Det är det enda landeri där både bostadshus och ladugårdsbyggnader finns kvar. Dessutom omges det fortfarande av trädgård, allé och ett litet stycke obebyggd mark. Ekonomibygnaden är särskilt intressant då landerier etablerades för jordbruk-sändamål och endast i andrahand för bostadsändamål. Det är dessutom få ladugårdar bevarade från tiden före 1800-talets mitt. Kvibergsnäs huvudbyggnad är ett intressant exempel på den nyklassicistiska träarkitekturen i Göteborg kring sekelskiftet 1800.

Läget vid Sävån ger möjlighet till en promenad utefter åkanten förbi de tidigare landerierna Bellevue, Kviberg, Ånäs och Kristinedal. Närheten till byggnadsminnet LV6s gamla militärområde öppnar för ett utökat besöksmål. På det gamla militärområdet finns också restauranger och kaféer.

Att särskilt tänka på

- Arbeta för att få ett tydligt lagskydd genom KML och PBL.
- Se helheten med bostadshus, ladugård, trädgård, allé och "äng".
- Ladugården har ett särskilt värde.

Åtgärder för att stärka landeriberättelsen

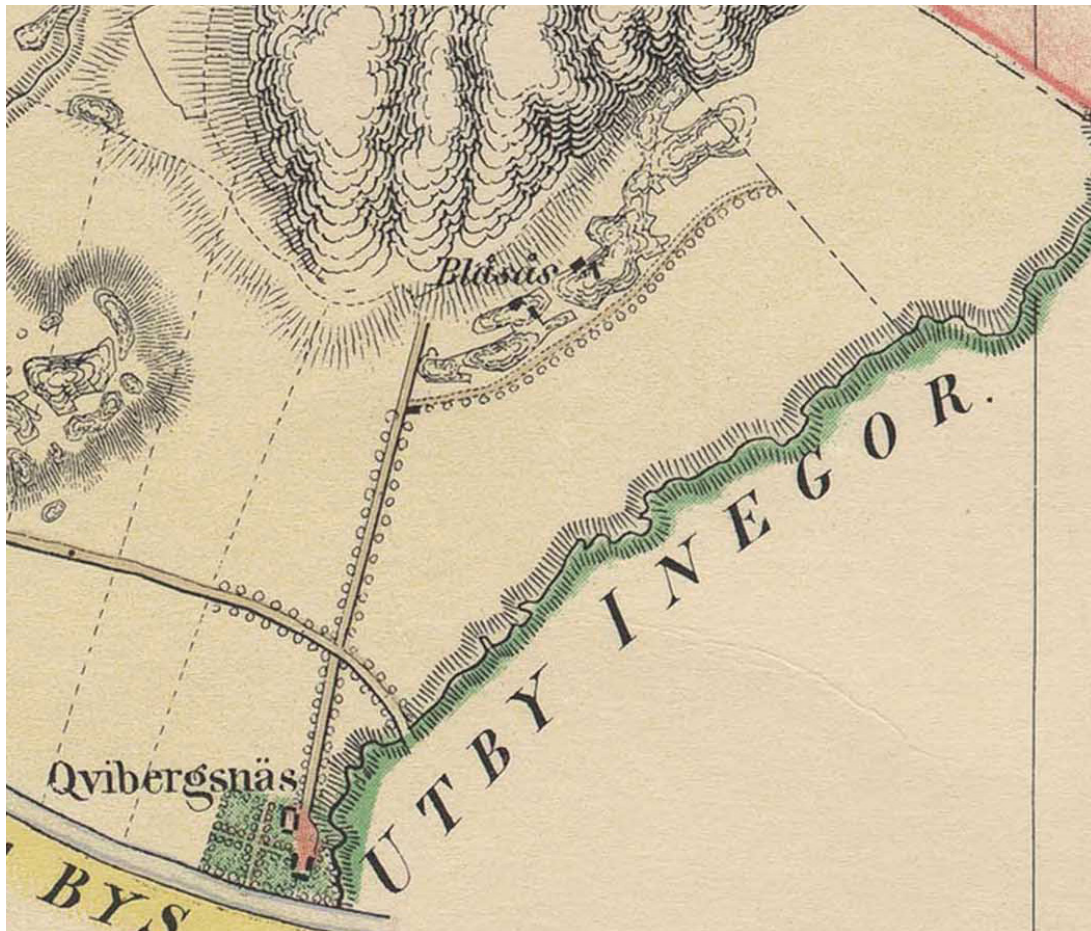
- En utvecklingsplan för landeribygnaden tas fram, inklusive analys av önskvärd inriktning på verksamhet i byggnaden.
- Återskapa den kringbyggda ladugården genom att restaurera en del av fähuslängan och rekonstruera resterande volym.
- En utvecklingsplan för parken tas fram, med dess historia som landeripark som utgångspunkt. Parken kan lyftas till innehåll och form. Integrera den obebyggda marken/ängen norr om ladugården i landerianläggningen.
- Återplantera saknade träd i allén
- Skapa en digital modell av landeriet som visar miljön i drift. Koppla till kort historik om ägare och verksamheter.

Ladugården fotograferad från norr, 1960-tal.

Kusk- och lantarbetarbostaden Blåsås, rivet 1985. Ur Boken Kvibergs Kaserner.

Överst: Del av karta över Göteborg 1855 där man tydligt ser Kvibergsnäs marker och byggnader. Nedan till vänster: Del av trädgården väster om mangården. Nedan till höger: Ladugårdens östra länga under renoveringen 2017, foto Ola Eriksson.

LISEBERG (22)

Adress: Örgrytevägen 5

Fastighetsbeteckning: Heden 40:38

Tidigare beteckning: 12 roten 74

Historik

Marken som idag omfattar Lisebergs nöjespark ingick till stor del i Lisebergs landeri. Platsen utgjordes under 1600-talet av betesmark som tillhörde staden och kom att arrenderas ut som landeri. Namnet Lisaberg/ Liseberg lär ha kommit från en av landeriets ägare Elisabeth Lamberg.

Den västra delen av området utgörs av bergsryggen Geteberget medan den östra är flackare och angränsar Mölndalsån. Väster om Geteberget fanns en smal markkremsa kallad Getebergsängen vilken arrenderades ut som obebyggd landerimark och har tidvis följt med arrendet av Liseberg.

Landeriets mark hade troligen enklare bebyggelse redan vid slutet av 1600-talet. Vid mitten av 1700-talet uppfördes den första manbyggnaden i timmer, i två plan med panelklädd fasad.

På 1740-talet arrenderades marken av rådman Jacob Bratt som odlade tobak här, det "Brattska Plantaget". Nu kom de första byggnaderna till, både torkhus för tobak och ett stärkelsebruk anlagt 1749 vid Mölndalsån. Tillgången till Mölndalsån var en viktig resurs som gav möjlighet till småindustrier att växa fram, både för produktionen och för transporter. På 1770-talet omvandlades stärkelsefabriken till sockerbruk. Omkring år 1800 skiljdes förvaltandet av sockerbruket från landeriet.

1801 uppfördes också en andra, större manbyggnad mitt emot den äldre. Byggnaden var i två våningar av lig-

gande timmer och var utvändigt klädd med vitmålad panel, valmat tak och utförande i klassicistisk stil.

1822 övertogs arrendet av familjen Nonnen från England. Två små flygelbyggnader som kan ha legat intill manbyggnaderna flyttades nu till entrén i norr där de blev grindstugor.

Under 1800-talet utvecklades parkanläggning och odlingar på marken, en trädgårdsmästare anställdes och elever togs hit för att studera odling.

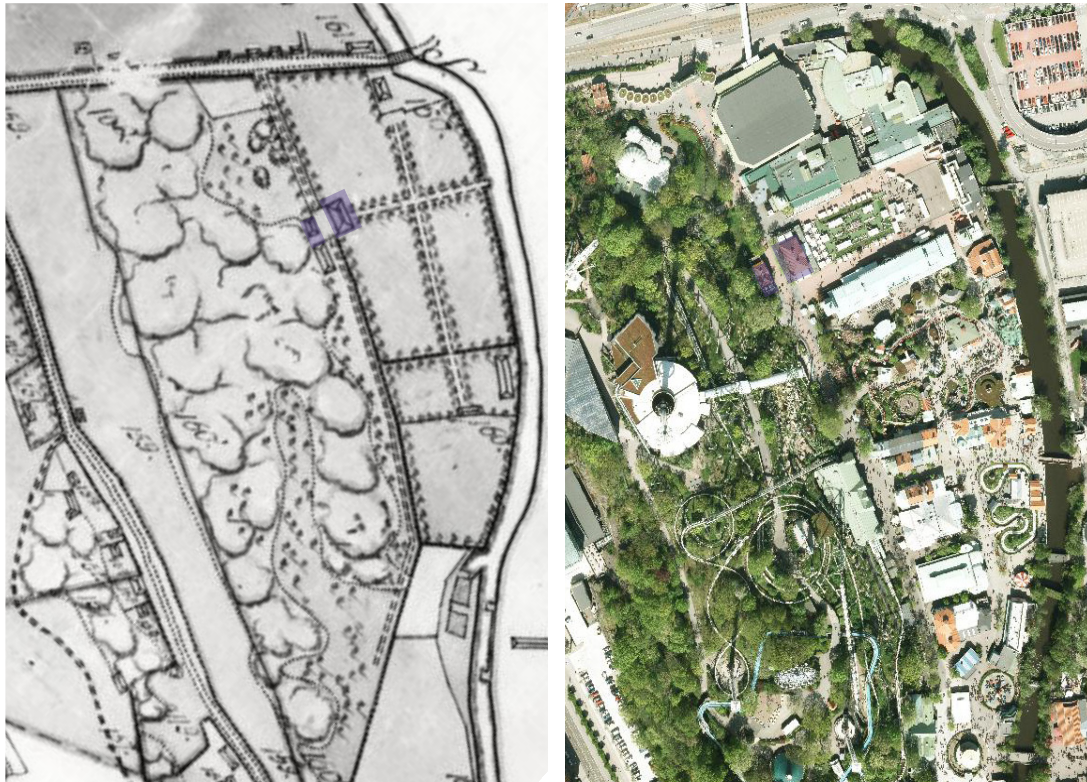
Odlingarna låg på den flacka marken i öster och sydöst och parken på berget i väster. I öster fanns regelbundna gångar och gräsmattor, i söder fruktträd i rektangulära kvarter. På sluttningen söder om huvudbyggnaderna låg ett lusthus. Vid entrén i norr låg grindstugor och ett vägstråk ledde vidare in i parken söderut via manbyggnaderna (se ill s. 69).

På en trädgårdsritning upprättad 1917 (se ill. s. 69) illustreras även, bortsett från manbyggnaderna, ett lusthus, stall och ladugård, trädgårdsmästarbostad, växthus, vagn- och vedbod samt ett antal mindre ekonomibygnader.

Under Göteborgsutställningen 1923 omskapades det före detta landeriet till nöjespark och var en av de få utställningsmiljöer som var tänkta att bevaras efter utställningens slut. Manbyggnader samt några övriga byggnader integrerades i anläggningen. Samtidigt tillkom nöjesattraktioner och nya byggnader.

Landeriet idag - bevarade spår

Delar av bebyggelsen från landeritiden är bevarad och integrerad i nöjesparken: landeriets båda manbyggnader från mitten av 1700-talet respektive 1801, samt ett lusthus beläget i slutt-

Lisebergs landeri 1811 och 2016. Lila markering visar de båda manbyggnaderna, nuvarande kontor och Wårdsbus i dagens nöjespark.

Landeribebyggelsen idag. Huvudstråket genom parken sett från söder. Den äldre manbyggnaden till vänster i bild och den yngre till höger. Nedan den äldre manbyggnaden, idag kontor. Foto: Ola Eriksson hösten 2017. Till höger miljöbild från Geteberget med uppvuxna träd.

ningen strax söder om dessa. Manbyggnaderna fungerar idag som kontor och värdshus.

Några av landeriets grundstrukturer och riktningar finns kvar i dagens nöjespark: Entrépartiet i norr och den nord-sydliga huvudgången genom området. Både landeriets och nöjesparkens huvudområde var och är fortfarande centrerat kring de gamla manbyggnaderna och miljön kring den 1923 anlagda Spegeldammen. Placeringen av spegeldammen följer riktningen och läget på en tidigare öst-västlig förbindelsegång.

Nulägesanalys

Liseberg utgör i sig ett stort besöksmål som nöjespark och vacker, påkostad parkanläggning.

Liseberg ligger mycket centralt i staden med närhet till kulturinstitutioner, restauranger, kollektivtrafik et cetera.

En tydlig begränsning är att parken är stängd för besökare under perioder och har särskilda öppettider. Det medför också en kostnad att komma in i parken.

Att särskilt tänka på

- De välbevarade äldre manbyggnaderna samt lusthuset.
- Huvudstråket genom parken har lång kontinuitet sedan landeritiden.
- Den lummiga delen på Geteberget med äldre träd har kontinuitet sedan landeritiden.

Förslag på åtgärder för att stärka landeriberättelsen

- Landeriepoken kan förtydligas genom information i den norra delen av parken så att äldre strukturer och bebyggelse skiljer ut sig från nöjesparkens övriga delar.
- Skapa en möjlighet för allmänheten

att utan kostnad få tillträde till parkmiljön, tex genom vandringar eller visningar av den norra delen av parken, eller fri entré med möjlighet att promenera innan attraktionerna öppnar.

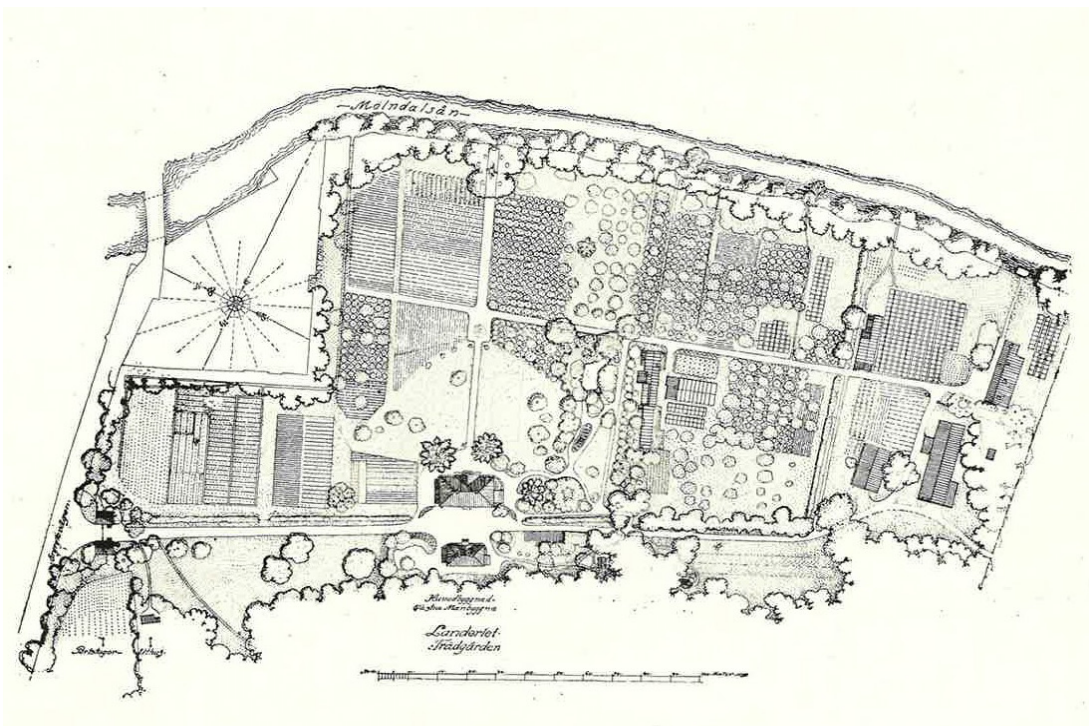
Lisebergs landeri omkring 1920. Överst grindstugorna vid entrén i norr, lusthuset från mitten av 1800-talet finns ännu bevarat i nöjesparken, söder om manbyggnaderna.

Liseberg 1923 från norr med landeriets yngre manbyggnad till höger i bild och miljön kring Spegeldammen där bortom.

Lisebergs landeri avbildat av Ludvig Messman 1890.

Trädgårdsritning upprättad av arkitekt Eugen Thorburn 1917. Ritningen visar en påkostad anläggning med omfattande odling och park.

LORENSBERG (28)

Adress: Engelbrektsgatan/Södra vägen
Fastighetsbeteckning: Lorensberg 706:10
(del av)
Tidigare beteckning: 12 roten 90

Historik

Platsen för Lorensbergs landeri uppläts under 1700-talet för att bli tobaksplantage. En beskrivning från 1770 visar att platsen var bebyggd med en tvåvånings manbyggnad, två flyglar och tillhörande trädgårdsanläggning med dammar och träd. Under denna period fick landeriet sitt namn efter den dåvarande ägaren Lorentz Petersén.

Han startade 1823 en värdshusrörelse på landeriet, och i samband med det ställde staden villkoret att parken skulle vara tillgänglig för "stadens bättre invånare".

Från och med 1840-talet utökades nöjesverksamheten och det uppfördes flera byggnader, bland annat en varietélokal samt en dansbana. 1864 drabbades landeriet av en stor brand där de äldre byggnaderna förstördes och efter detta uppfördes en större restaurang och en fast cirkus.

1884 togs beslut om att staden skulle lösa in landeriet, men nöjestraditionen på platsen kvarstod och 1916 uppfördes Lorensbergsteatern. En cirkusbyggnad från tidigt 1900-tal revs 1969 och under 1900-talet tillkom flera större byggnader i kvarteret, bl.a. stadsbiblioteket.

Landeriet idag - bevarade spår

Större delen av landerimiljön är idag borta men Lorensberg har precis som flera andra landerier fått ge namn åt den kringliggande stadsdelen. De fysiska spår som idag finns kvar av lan-

deriet är Lorensbergsparken med sitt ursprung i landeriträdgården, vilken senare övergått till att fungera som nöjespark. Parken har i takt med utökad exploatering minskat och utgörs idag av en mindre yta i kvarterets nordöstra del.

Nulägesanalys

Parkens karaktär med höga solitära lövträd, bänkar och grusgångar smälter in i det omgivande stadsrummet och verkar karaktärsskapande. Den utgör en grön oas där man har möjlighet att slå sig ned och används bland annat av besökare till Lorensbergsteatern.

En av platsens svagheter är de omkringliggande byggnadernas placering med entréer mot gatan vilket innebär att parken upplevs som en baksida i kvarteret. Parkeringsgaraget utgör ett störande inslag i miljön som bryter mot kvarterets karaktär samtidigt som biltrafiken minskar trevnaden av att vistas i parken.

Att särskilt tänka på

- Karaktären av 1800-talspark.
- Äldre lövträd och buskar.
- parkens möblering i form av bänkar och globbelysning.

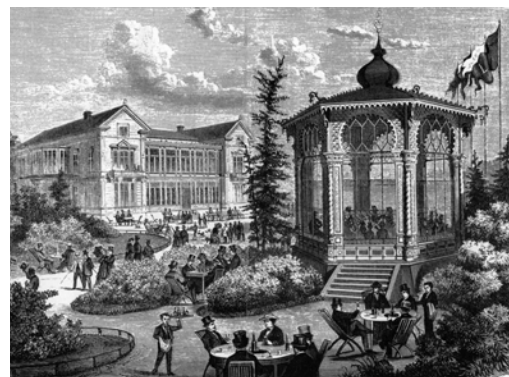
Förslag på åtgärder för att stärka landeriberättelsen

- På Lorensberg är nöjestraditionen stark och lever delvis kvar i form av Lorensbergsteatern. Förstärk detta uttryck genom uteserveringar som vänder sig mot parken. Detta minskar även upplevelsen av parken som kvarterets baksida.
- Låt uteserveringarnas utformning anspela på nöjes- och cirkustraditionen.

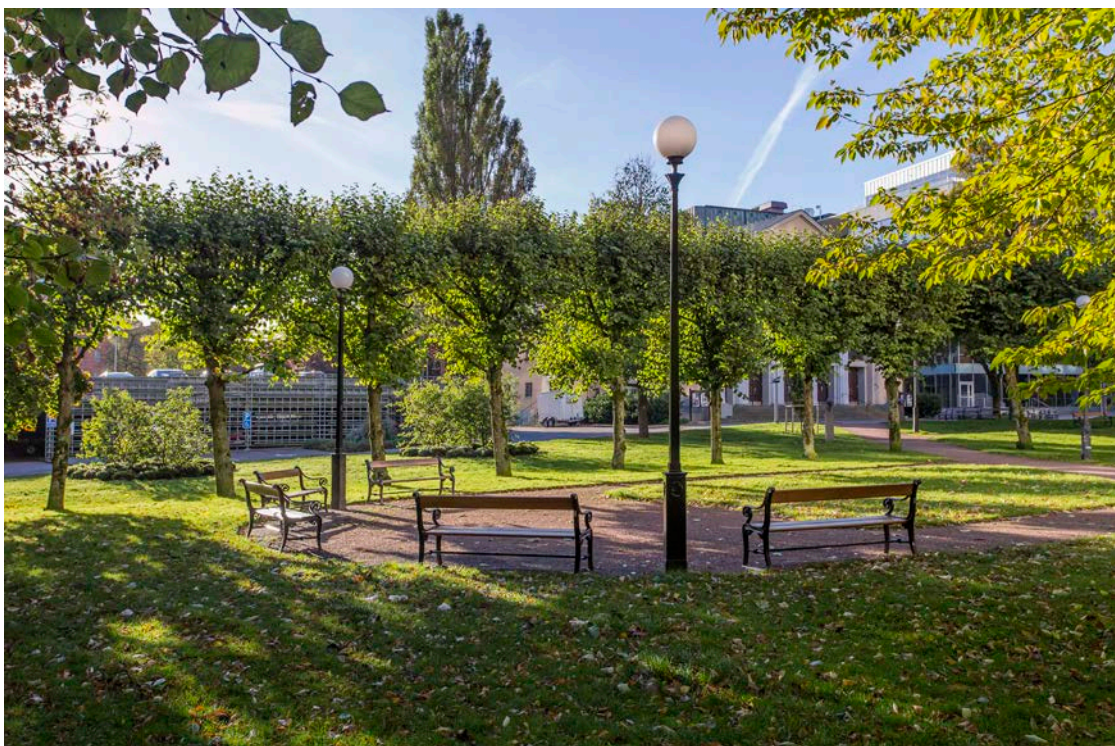
- nen med t.ex. kulörta lyktor.
- Se över parkens entréer och gör dessa mer välkomnande. Parkens nordöstra hörn kan förstärkas genom exempelvis en bågformad portal som anspelar på den äldre entrén till nöjesområdet. Placera en skylt som berättar om landeriet och platsens betydelse som nöjescentrum i Göteborg.
 - Bevara karaktären av 1800-talspark med höga lövträd, grusgångar, statyer och globbelysning.
 - Miljön skulle stärkas av att parkeringshuset ersätts av exempelvis en väl anpassad byggnad eller kompletterande parkyta. Låt en eventuell byggnad på platsen möta och dra nytta av parkmiljön genom entréer eller serveringar som vänder sig in mot kvarteret.

Bågen vid en av parkens entréer.

Teckning av Otto August Mankell föreställande Lorensbergsparken 1870.

Lorensbergsparken med bänkar, globbelysning och äldre karaktärsskapande trädrader. Foto: Ola Eriksson hösten 2017.

STORA KATRINELUND (19)

Adress: Levgrensvägen 7

Fastighetsbeteckning: Heden 38:1

Tidigare beteckning: 12 roten 70-72

Historik

Landeriet som skulle komma att heta Stora Katrinelund arrenderades ut redan 1625. Den kvartersindelade trädgården, som länge var landeriets förnämsta trädgårdsanläggning, anlades troligen i början på 1680-talet sydöst om landeriets huvudbyggnad. När landeriet först bebyggdes är inte klart, men i beskrivningen till 1696 års karta framgår det att på marken fanns ett "ett wählbyggt huus med Trägårdh".

Landeriet, som från 1750-talet kallats Katrinelund, har genomgått flera stora förändringar under årens lopp. Dagens huvudbyggnad uppfördes sannolikt under sent 1700-tal, och kan innehålla återanvända delar från den tidigare byggnaden på platsen. Under tidigt 1800-tal förlängdes huvudbyggnaden och en genomfartsport togs upp i väster. Denna sattes igen på 1830-talet.

Från Levgrensvägen i norr leder idag två alléer upp till mangården. Den östra av dessa ses på kartor från och med slutet på 1700-talet. På en karta från 1820 finns även den västra allén med, som sedan kom att fungera som huvudsaklig entré till landeriet. Den östra tycks endast ha använts vid speciella tillfällen, främst bröllop. Även de pampiga entréerna med stenpelare och smidesgrindar tillkom sannolikt när Stora Katrinelund fick två alléprydda infartsvägar. På planen norr om huvudbyggnaden mellan alléerna fanns sedan Anders Georg Levgrens tid på lande-

riet, från 1824, en rund plantering med hans initialer i buxbom.

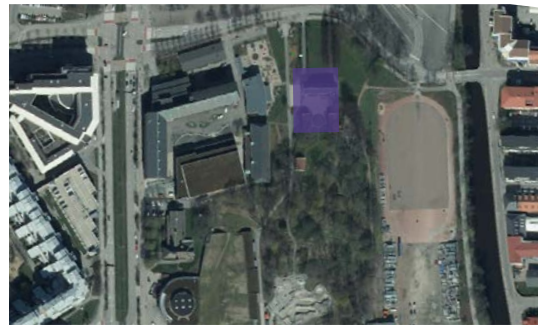
Mellan åren 1825-30 revs den äldre stallängan som sedan mitten av 1700-talet legat mitt emot huvudbyggnaden, och dagens två flygelbyggnader uppfördes under samma tid. Dessa sammanbands med huvudbyggnaden genom smidda järnstaket. I och med rivningen av stallet anlades enligt tidens ideal också landeriets nya trädgård i engelsk stil på höjdpartiet söder om mangården, dit terrasser ledde från gårdsplanet. Den engelska parken inrättades med slingrande gångar, trappor och romantiska utblickar. Bland annat fanns en berså med ett stort rektangulärt stenbord på parkens högsta punkt.

I och med att stallet revs så anlades även nya stall- och ladugårdsbyggnader i en pampig kringbyggd anläggning väster om mangården. Dessa fanns kvar in på 1940-talet då de revs.

Längs Mölndals ån låg den lindkantade hamnbassängen och ett lusthus (uppfört på 1700-talet). Den gångväg som ledde från mangården åt sydöst kallades "den stora gången", och här fanns flera trädgårdsoffor med god utblick över den äldre parken och ån.

På Stora Katrinelund har funnits många olika byggnader. Utöver huvudbyggnaden med flyglar finns två ytterligare idag bevarade: det före detta sädesmagasinet och vattencisternen, som både uppfördes i slutet på 1800-talet.

Stora Katrinelund löstes in 1897, och de kvarvarande delarna av anläggningen byggnadsminnesförklarades 1973.

Stora Katrinelunds manbyggnad och flyglar markerade på karta från 1872, samt på ortofoto från 2014. Ortofoto från Göteborgs stads Infovisaren.

Landeriets entrésida med sina två alléer och den runda planteringen. Foto: Ola Eriksson hösten 2017.

En kvinna poserar framför den östra entrén till Stora Katrinelund 1915.

Landeriets huvudbyggnad, östra flygel och gårdsplan 1916.

Stora Katrinelund fotograferat från nordväst i början på 1900-talet. I mitten syns landeriets huvudbyggnad och flygel. Till höger del av ladugården och stallet.

Landeriet idag - bevarade spår

Mycket av landerimiljön finns bevarad, Stora Katrinelund är ett av de mest kompletta landerierna som finns kvar med bevarade byggnader, trädgård och park.

Av byggnaderna finns såväl huvudbyggnaden som flygelbyggnaderna kvar, tillsammans med en vattencistern och ett magasin. Utöver detta är rester av två källarbyggnader synliga i parken.

Även landeriets trädgård är väl bevarad med planteringar, alléer, terrasseringar, staket och grindar. I öster markerar en trädrad den tidigare väg som ledde ner till ån, "den stora gängen". En historiserande köksträdgård har också anlagts.

Levgrensvägens sträckning norr om landeriet är densamma som äldre tiders sträckning. Den skarpa böj vägen gör i backen ner mot Möldalsån följer den tidigare gränsen mellan Stora Katrinelund och grannlandet i norr. Vägen kantas här av äldre lövträd.

Söder om byggnaderna ligger vad som var landeriets engelska park. Strukturerna med stigar, trappor och utsiktsplatser är fortfarande intakta. På den högsta punkten finns även ett av de stenbord kvar som när den anlades placerades i flera av parkens bersåer. Parken är en del av ett sammanhängande grönområde som sträcker sig från landeriet till Valhallagatan i söder.

Nulägesanalys

Den stora styrkan med Stora Katrinelund är att miljön upplevs som relativt komplett, trots många rivna byggnader och det kraftigt förändrade närområdet. Parken och trädgården förstärker här själva byggnaderna, och vice versa.

Miljön fungerar även som en grön lunga i närområdet. Utöver det sammanhängande grönområdet som sträcker sig ner till Valhallagatan saknas i stort sett

gröna rum i närheten. Grönområdet har stora rekreativvärden.

Landeriets flera bevarade interiörer stärker också helhetsupplevelsen.

Med sitt undanskymda läge bakom större byggnader upplevs dock området närmast byggnaderna som något privat som man inte har tillträde till. Lekplatser och actionparker försvagar också landeriets gränser och stör i viss mån helhetsupplevelsen av miljön. Även bristen på naturliga målpunkter inom själva landerimiljön gör att den hamnar lite i skymundan bakom de stora besöksmål som finns i närheten, såsom Valhallabadet, Ullevi med flera.

Vid Stora Katrinelund finns möjlighet att berätta samtliga aspekter av landeriet, på plats. Stora möjliga målgrupper i form av evenemangsbesökare, skolbarn och promenerande finns redan här, och landeriet skulle kunna ges en framträdande roll i evenemangsstråket som ett historiskt ankare och ett besöksmål i sig självt.

Samtidigt finns stora planer på förtätning av hela evenemangsstråket som kan komma att utgöra ett hot mot landeriet och upplevelsen av det som en sammanhållen miljö.

Att särskilt tänka på

- Landerimiljön skyddas som byggnadsminne. Skyddet omfattar byggnader och omkringliggande mark.
- En vård- och underhållsplan finns framtagen för landeriet.
- Landeriets interiörer är viktiga delar av anläggningens stora värde.
- I skötsel- och underhållsarbetet av landeriet är utskikt och detaljer av största vikt.

Åtgärder för att stärka landeriberättelsen

- En utvecklingsplan för landeribygg-

- naderna tas fram, inklusive analys av önskvärd inriktning på verksamhet i byggnaderna.
- Öppna landerimiljön som publika besöksmål.
- Se över stråken i området så att rörelsen genom landeriet och grönområdet stärks.
- Upprätthåll skötseln av byggnader, staket, och grindstolpar. Följ Vård- och underhållsplanens anvisningar.
- Idag saknas bänkar helt i parken. Möblera parken utifrån de befintliga strukturerna med möbler med historiska förlagor.
- Värna parken som en del av ett värdefullt sammanhängande grönområde och freda området från fler intrång som försvagar strukturen.
- I anslutning till landeribyggnaden placeras en fysisk modell med mangård och ekonomibyggnader för att skapa en förståelse för hela anläggningen,
- Ge historisk information om landeriets byggnader och marker (bevarade och försvunna), människorna och livet här.
- Utveckla köksträdgården med utgångspunkt i forskning om historiska trädgårdar, som en bas att berätta om landeriepokens odling.
- Från någon av parkens höjder finns möjlighet att visa hur landskapet runt omkring tidigare såg ut, med till exempel vybilder och digitala kikare.
- Skapa en digital modell av landeriet som visar miljön i drift. Koppla till kort historik om ägare och verksamheter.
- Förtydliga gränserna av det som idag upplevs som landeriets park och byggnader.
- Koppla samman landeriet med andra tidigare landerier i närheten.

Huvudbyggnaden och två flygelbyggnader från söder, från den övre delen av terrasseringen som skiljer gårdsplanen från den engelska parken och köksträdgården. Foto: Ola Eriksson. Se även sid. 13

ÅNÄS (7)

*Adress: Gamlestadsvägen 4
Fastighetsbeteckning: Olskroken 18:7
Äldre beteckning: 12 roten nr 14*

Historik

Ånäs uppläts tidigt som ett landeri och redan på kartan från 1696 kan man se att landeriet var bebyggt. Ånäs fick snabbt en industriell prägel då borgmästare Jacob Sahlgren och hans bror Niclas 1729 erhöll privilegium att få starta ett sockerraffinaderi i Göteborg, med konkurrensfrihet under 25 år. Bruket var framgångsrikt och var under en tid en av de större sockerproducenterna i Europa. Efter Jacob Sahlgrens död drevs sockerbruket vidare av hans änka Birgitta. Sockerbruksbyggnaden brann 1757 men återuppfördes. Familjen Sahlgren kom att inneha landeriet i totalt 30 år.

1835 lades sockerproduktionen ned, bland annat på grund av ökad konkurrens.

1843 delades landeriet i två delar. Den ena delen var då bebyggd med en sockerbruksbyggnad, två boningsflyglar och ytterligare trähus, den andra delen innehöll den större delen av landerimarken samt ladugård. På Ånäs marker låg dessutom sedan 1800-talets mitt så kallad grundsittarbebyggelse; byggnader på mark som upplåtits i andra hand.

Den del där sockerbruket var beläget uppläts till företaget A Barclay och co som startade en filial till Rosenlunds spinneri. Den äldre sockerbruksbyggnaden byggdes om till spinneri och anläggningen kompletterades med fler industribyggnader samt arbetarbostäder för de anställda.

Ånäs löstes in av staden år 1875 och 1881 bildades bolaget Gamlestadens fabriker. Gamlestadens fabriker kom att få stor betydelse för den industriella utvecklingen i Göteborg då SKF startades som en avknoppning av verksamheten år 1907.

1957 revs landeriets tidigare manbyggnad.

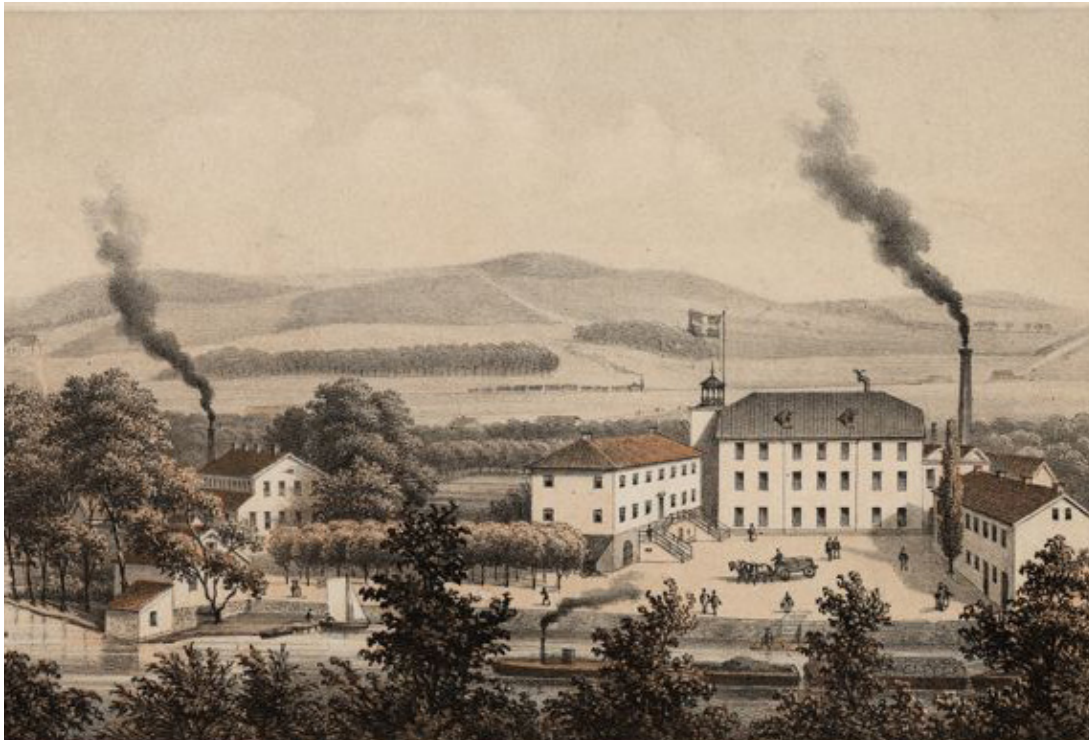
Landeriet idag - bevarade spår

De fysiska spåren på platsen från landeritiden utgörs främst av sockerbruksbyggnaden från 1700-talet som idag står inträngd bland industribebyggelse från olika tidsperioder. Söder om denna finns även ett par byggnader i rött tegel som uppfördes under 1800-talet. I takt med att den industriella verksamheten utvecklats så har landeristrukturerna förändrats och raderats ut. Idag finns utöver dessa byggnader inga synliga spår från landeritiden.

Nulägesanalys

Sockerbruksbyggnaden är den enda bevarade industribyggnaden från 1700-talet i Göteborg. Ånäs kom att utvecklas till Gamlestadens fabriker vilket hade stor betydelse inom den industriella utvecklingen i Göteborg. Byggnaderna från landeritiden och kringliggande industrimiljö har därför stort kulturhistoriskt värde som symbol för denna utveckling.

De före detta industribyggnaderna innehåller idag olika typer av verksamheter och kontor och omfattas av planarbete där syftet bland annat är förtätning och skydd av befintliga kulturhistoriskt värdefulla byggnader. I omgivningarna pågår även fler planar-

Den före detta sockerbruksbyggnaden reser sig över övriga industribyggnader. Bild ur Sveriges Industriella Etablissementer 1872.

Utsnitt ur karta över östra delarna av Göteborg, upprättad av H W Brandel 1880. I utsnittet syns landerierna Ånäs, Christinedal och Marieholm.

beten och de förändringar stadsdelen kommer att genomgå kan också skapa förutsättningar att lyfta fram och tydliggöra berättelsen om landerierna.

Att särskilt tänka på

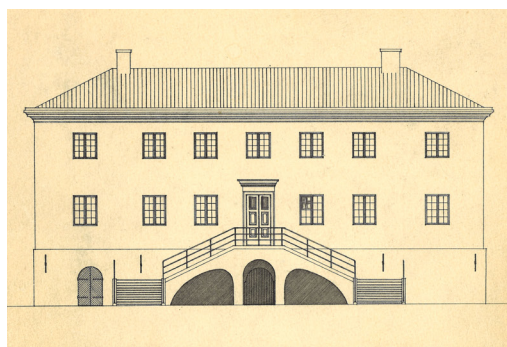
- Sockerbruksbyggnaden från 1700-talet
- De olika industriella årsringarna i miljön som speglar utveckling från landeri till modern industrimiljö

Förslag på åtgärder för att stärka landeriberättelsen

- Miljön kring Ånäs har höga kulturhistoriska värden då den speglar en industrimiljö som vuxit fram under en lång period. Landeriperioden är svår att avläsa på platsen och det är inte heller motiverat att stärka detta uttryck genom förändringar i den fysiska miljön.
- Stärkande åtgärder kan istället bestå i att lyfta fram berättelsen om landeriernas betydelse för den industriella utvecklingen i staden och bidra till att skapa en förståelse av landeriepoken som idag inte är tydlig på platsen.
- Industriebbyggelsens olika tidslager kan tydliggöras genom exempelvis skyltar vilket kan skapa en förståelse för processen från 1700-talets enkla industrier fram till dagens industrialiserade Göteborg.
- Ånäs kan knytas samman med övriga landerier i området genom exempelvis en stadsvandring. Platsen kan bli en utgångspunkt för att promenera eller cykla till platserna för landerier i östra delarna av Göteborg.

1696 års karta där byggnader syns på Ånäs.

Ritning av Ånäs rionna manbyggnad. Ur Gamla kontoret vid Gamlestadens fabriker AB.

Manbyggnadens valvslagna källare, dokumenterad innan rivning. Ur Gamla kontoret vid Gamlestadens fabriker AB.

Ånas sockerbruksbyggnad bland Gamlestadens fabrikers övriga byggnader.

Ånas sockerbruksbyggnad och Gamlestadens fabriker 2008 där den röda pile markerar ssockerbruksbyggnaden. Snedbild från handläggartödet GOkart.

ANDRA SPÅR EFTER LANDERIerna

Gatu- och stadsdelsnamn

Ett stort antal av Göteborgs landerier har gett namn åt gator och stadsdelar, ofta i nära anslutning till platsen där landeriet låg. Här nedan följer en lista på de landerier vars namn finns ihågkomna på detta sätt.

- Lafingatan
- Waterloogatan
- Marieholmsgatan och Marieholmsleden
- Kvibergsnäs allé
- Ånäsvägen
- Redbergsplatsen och Redbergsvägen
- Stadsdelen Bagaregården och Bagaregårdsgatan
- Härlandavägen
- Burgårdens gångväg och Burgårdsgatan
- Nöjesparken Liseberg
- Stadsdelen Johanneberg och Johannebergsgatan
- Lyckans väg
- Hedåsgatan
- Stadsdelen Lorensberg och Lorensbergsgatan
- Kristinelundsgatan
- Götabergsgatan
- Stadsdelen Annedal

Utöver dessa finns också ett stort antal av landeriernas arrendatorer representerade i gatunamn runt om i staden och det finns även gator med koppling till olika verksamheter på landerierna (till exempel Garverigatan på platsen där landeriet Oscarsdal med garveri låg). Även ett fåtal hållplatsnamn har fått namn med utgångspunkt i landerierna (exempelvis Kristinedal).

En av de gator som påminner om att det låg ett landeri i närområdet.

Den bemålade panelen som finns utställd i Göteborgs födelse på Göteborgs stadsmuseum. Panelen från Marieholm är ett exempel på byggnadsdelar som samlats in från landerierna.

I museernas samlingar

Under 1900-talet har delar av landeriernas interiörer donerats till museernas samlingar, ofta i samband med rivning eller renoveringar av byggnaderna. Främst kommer dessa föremål från landerierna i stadens östra delar men det finns även byggnadsdelar från bland annat Stora Katrinelund och Norra Burgården.

1916 donerades delar av inredningen från Ånäs mangårdsbyggnad till Röhsska museet som inredde ett visningsrum i en av museets utställningar; barockkammaren. Inredning utgjordes bland annat av vävspända tapeter med målningar, bröstpaneler och lister, samt fönster. Rummet finns fortfarande kvar som en del i utställningarna.

Rumsinredningen från stora salen på Kvibergsnäs skänktes 1915 till Göteborgs museum där inredningen under en period ställdes ut.

Göteborgs stadsmuseum har ett stort antal föremål från landeribygnaderna. Bland annat flera kakelugnar, listverk

och delar av bemålade innertak. I utställningen Göteborgs födelse visas för närvarande en bemalad 1700-talspanel från manbyggnaden vid Marieholms landeri.

I stadsmuseets samlingar finns även uppmätningar över flera av landeriernas byggnader samt övriga föremål med koppling till landeriarrendatorerna, till exempel fotoalbum, målningar och klädesplagg.

Barockrummet på Röhsska museet. Kakelugnen kommer inte från Ånäs landeri.

Salen på Kvibergsnäs, taget före demontering av inredning.

En av de uppmättningsritningar av landeribygnader som finns i museets samlingar. Denna ritning visar måleriet på Liseberg 1920

Nuläget

FÖRKLARINGAR:
 Skogad jord
 Öd jord
 Jordbruksmark
 Jordbruksmark
 För ett till fyra hektar (1 hektar = 100 are) och mer
 Jordbruksmark (1 hektar = 100 are) och mer
 Jordbruksmark (1 hektar = 100 are) och mer

Karta över Göteborgs stads donationsjordar i öster, år 1880. Kartan visar tydligt hur nära varandra landerierna, med sina pampiga trädgårdar, låg. Men kartan visar också hur många mindre gårdsanläggningar som låg såväl på landeriernas marker som runt omkring. Källa: Region- och stadsarkivet Göteborg.

KARTA
 ÖFVER
 EN DEL AF DET TILL
GÖTHEBORGS STAD
 HÖRANDE OMRÅDE
 Upprättad år 1880

HELHETEN - LANDERIEPOKEN I GÖTEBORG

De enskilda landeriplatserna är värdefulla och spännande miljöer var för sig, men tillsammans bildar de ett samlat historiskt skikt i staden. En helhet.

Detta avsnitt i rapporten behandlar denna helhet och syftar till att visa olika typer av insatser som skulle stärka den

sammantagna landeriberättelsen.

Genom att stärka hela det historiska skiktet är tanken att sätta in de enskilda landerierna i en sammankopplad kontext där vidden av landeriernas Göteborg träder fram.

Nulägesanalys

Stora delar av Göteborgs landerihistoria finns bevarad, bara inte på ett och samma ställe. Det finns ståndsmässiga huvudbyggnader med flyglar och fina interiörer, ekonomibyggnader, lusthus, alléer, parker med äldre träd, tidig industri, med mera. Dessa är utspridda på platser runt om i staden där inget landeri har samtliga tidigare delar bevarade.

Sammantaget kan man däremot säga att ett relativt brett spektrum av landerihistoria finns representerad i Göteborg. En styrka i detta historiska skikt är att till exempel Kvibergsnäs ladugård kan berätta något om exempelvis Liseberg som inte går att se där, medan lusthuset på Liseberg kan berätta något om Stora Katrinelund som inte är möjligt att fullt ta till sig på det landeriet.

Delar av historien saknas vilket såklart är en svaghet för landeriberättelsen som helhet. Dessa delar är t.ex. odlingsmarker, arbetarnas miljöer och bostäder.

Landeriplatserna har allt som oftast gröna värden t.ex. små bevarade parker och liknande. Tack vare detta är

de uppskattade rum i stadsdelen eller staden som helhet för många göteborgare. De finns på så sätt i invånarnas medvetande och vardag.

En styrka är att det finns ett stort intresse för landerierna bland (historieintresserade) göteborgare. Efterfrågan på information och kunskap finns, vid sidan om en uppfattning att det här är en viktig historia i staden.

Svagheter man kan peka på för landeriberättelsen är att dess platser ofta är samlade i kluster, men att avstånden dem emellan är relativt långa.

I och med det exploateringstryck som finns i Göteborg riskerar viktiga kopplingar och samband, som hjälper till att hålla landeriberättelsen samman, att försvagas. Då de olika miljöerna stärker varandra innebär det att om någon del av berättelsen försvinner på en enskild plats så försvagas också helheten.

Möjligheterna för att stärka helheten är dock stora. De många bevarade delarna av berättelsen tillsammans med medvetandet och intresset för landerierna gör man genom ett samlat grepp har chans att skapa en struktur för ett lättillgängligt och starkt landeri-Göteborg.

Vandringar och destinationer

Att skapa vandringar och destinationer kring landerimiljöerna ska göra det enkelt att komma ut och upptäcka nya platser i staden. Organiserade guidade stadsvandringar beskrivs inte här, men är självklart också en metod. Detta avsnitt behandlar olika sätt att skapa möjligheter för att tillgodogöra sig landeriberättelsen på egen hand.

Promenader som länkar samman

Om man förenklar lite låg landerierna dels i en grupp söder om centrum och dels i stråk längs Mölndalsån och Sävveån. Med enkla medel går det att skapa promenadslingor som passerar ett flertal av de f.d. landerierna. Vandringarna kan tryckas på papper, läggas upp på en hemsida och/eller en app samt förstärkas genom uppläst information och skyltning. Slingorna kan markeras med en liten logga på skylt som sätts på t.ex. stolpar, staket och liknande.

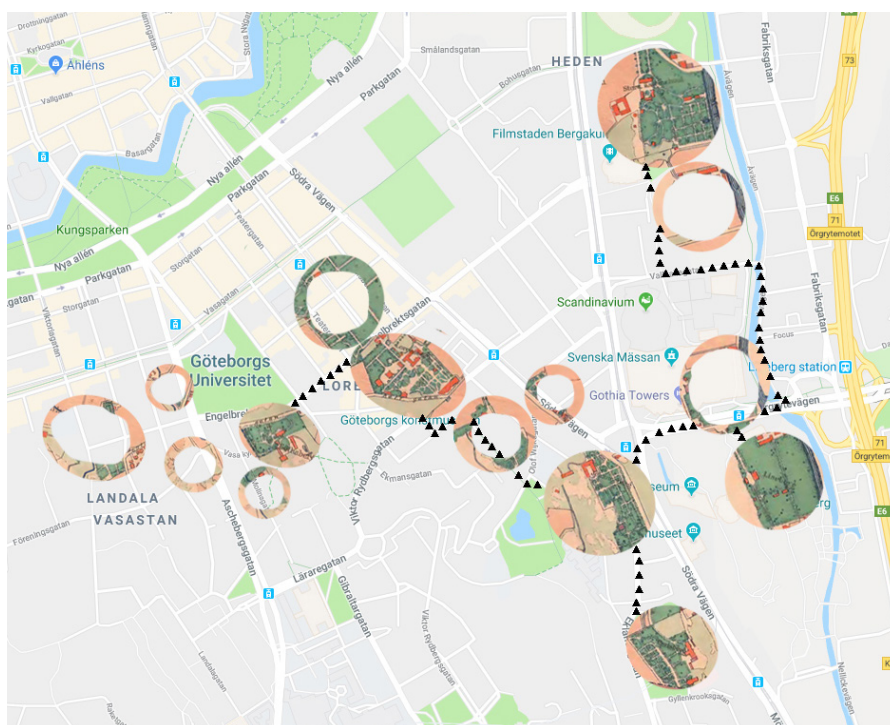
I södra delen av staden kan parkmiljöerna från Vasaparken - Götabergsparken - Lorensbergsparken - Renström-

sparken - Johannebergs landeri och Liseberg kopplas ihop med Burgården och Katrinelund genom promenadstråket utmed Mölndalsån. Sammanhängande gångstråk ordnas och berättelsen förstärks med skyltning och park-/landeriguider. Höga rekreativvärden och möjlighet till paus är viktigt.

I öster blir slingorna längre. T. ex. skulle en slinga kunna gå längs Sävveån och passera landerierna Ånäs, Kristinedal, Marieholm, Mariedal, Kviberg och Kvibergsnäs längs en sträcka på drygt 2 kilometer. Liknande slingor skulle kunna finnas på flera ställen runt om i stan, som också kopplas samman med varandra. Längs slingorna kan man även hålla vandringar som fördjupar informationen.

"Motionsvandringar"

Det skulle också gå att skapa slingor där man kan springa eller cykla mellan målpunkterna. Man kan lägga till fler punkter för en längre slinga, kanske även fler motionspass. Slingan i öster är lämplig för motion och man kan knyta in Kvibergsområdet.

En enkel skiss på hur man kan skapa vandringar mellan gamla landerier söder om city.

De ifyllda cirk-larna är platser där spår finns bevarade.

Landerimiljöerna som destination med mer att se

Det går att koppla samman landerimiljöerna med besöksmål i närområdet och göra platserna till destinationer varifrån man kan upptäcka mer av staden. Fokus på kultur, rekreation och estetiska värden. Även information om möjlighet till fika, särskilda barnaktiviteter, närhet till lokaltrafik, om det finns WC tillgängligt. Det ska vara enkelt att göra en landeriuutflykt.

Det gröna stråket (i centrum)

Grönskan är en viktig del av landerierna. Park och trädgård var del av anläggningarna, liksom odlingsmarker. I centrum finns gröna spår kvar vid många av landeriställena, dessa kan knytas samman till en vandring med höga upplevelsevärden.

Små parker och annan grönska i centrum kan också bli punkter i den gröna vandringen.

Nav i berättelsen

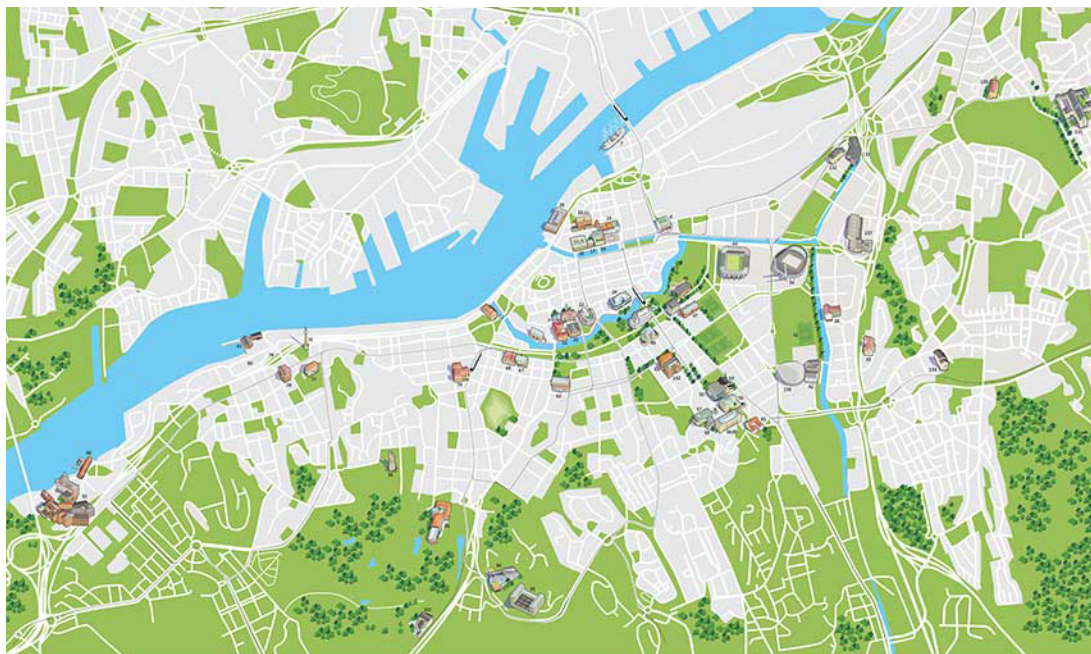
På ett eller flera ställen kan man ta till sig hela berättelsen om Landerigöteborg. Översiktskartor, fakta, vägbeskrivningar, inspiration, teman, utflyktsstips med mera. Bör helst kopplas till de anläggningar som finns.

"Den röda tråden"

Olika platser fördjupar olika delar av landeriberättelsen. En övergripande historia som kommer åter på alla ställen, varje plats berättar en del av hela historien, fördjupar någon aspekt av landerilivet.

"Den föränderliga staden"

Visa olika skikt i Göteborgs utveckling utifrån den plats man står på. Ånäs: lantbruk (sockerbruk) -> industri, Bagaregården: jordbruk -> modern stadsdel, Lorensberg: jordbruk -> nöjespark -> stadspark. Helst tre nivåer, då -> nu -> sen.

Exempel på attraktivt utformad karta med målpunkterna betonade. Higabkartan, Christina Jons-son 2014, bild hämtad från <http://illustrationer.nu/> 2018-03-16

Digitala verktyg

Digital visualisering

De historiska platserna kan tillgängliggöras genom att skapa digitala modeller av Göteborgs landområden. Målet är ett historiskt skikt från ca 1880 där man visar alla landområden där det finns tillräckligt bild-/arkivunderlag.

Det blir en bild av miljöerna i ett flygperspektiv med möjlighet att "flyga" ner och närmre för att se hus och marker i ögonhöjd, samt se detaljer.

Projektet beskrivs vidare i nästa kapitel.

Virtual Reality/Augmented Reality

VR ger möjlighet att kunna röra sig i den historiska miljön på några utvalda ställen, för att få en påtaglig upplevelse av staden innan utbyggnaderna. Kan även innehålla interiörer.

AR-tanken är att funktionen ska kopplas till en app så att man kan se VR/AR-modellerna i sin egen mobil.

Projektet beskrivs vidare i nästa kapitel.

Fotoscanning

Fotoscanning ger en ögonblicksbild av nuet att sätta i relation till historisk information, samt är ett sätt att tillgängliggöra miljöerna. Tekniken bygger på att man tar en serie överlappande fotografier som därefter behandlas i ett datorprogram och efter olika beräkningar omtolkas till en tredimensionell bild. För landområdena handlar det främst om att fotografera med drönare för att få en bild av hela de bevarade miljöerna.

Projektet beskrivs vidare i nästa kapitel.

Hemsida

En hemsida skapas där fakta, sammanställningar och bilder är med, samt kartor och utflyktstips. Även äkta källmaterial som t.ex. bouppteckningar, som kan belysa landområden. Tillgängliggör det material som stadens museer samlat in och har i sina samlingar. Kan byggas på successivt och kan även kopplas till andra digitala plattformar.

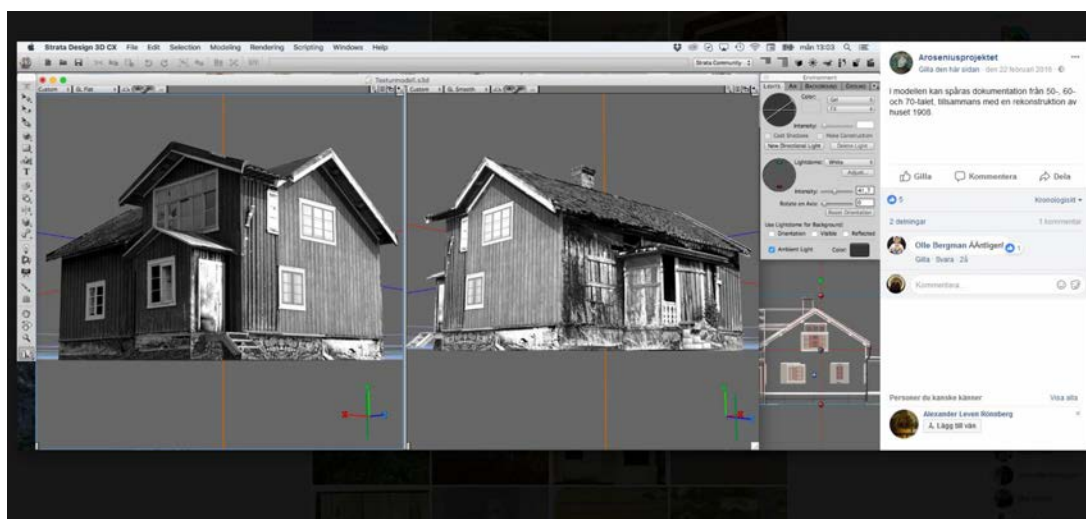

Bild från det digitala Aroseniusarkivet, där det bl.a. skapas en digital modell av konstnären Ivar Arosenius hem så som det såg ut under hans verksamhetstid. Aroseniusprojektet är huvudinspiration och kunskapskälla i museets arbete med att digitalt återskapa landområdena så som de såg ut i bruk. Denna bild hämtad 20180319 från <https://www.facebook.com/arsenius/>

Virtual reality (VR)-app där man via sin mobil eller VR-glasögon kan "vara i" modeller av historiska platser. Bilden är ur reklam för appen Timelooper <https://www.timelooper.com/> 20180315.

Augmented reality (AR)-app där man kan se illustrationer av försvunna historiska lager på plats. Bilden är hämtad från Jam Creative Studios, <http://jamcreativestudios.com> "Our work" 20180315

Fotoscanning: Onkel Adamsgården, Linköping, 3D-modell av Arkeologerna hämtad från Sketchfab 20180315. Länk: <https://skfb.ly/ONLE>

Berättelser

Livet på landerierna

Det finns många starka personberättelser knutna till landerihistorien. De berättelser som främst kommer fram är ägarnas, och då framför allt de inflytelserika männens berättelser. Hur livet såg ut för kvinnorna, arbetarna, barnen är frågor som kan studeras mycket mer och kräver omfattande arkivforskning. Det har vi inte haft möjlighet att göra i detta skede, varför skildringarna i rapporten blir något schematiska och socialt endimensionella.

Ämnen som skulle vara intressant att fördjupa är till exempel hur livet var för alla de olika människor som var involverade i landerisystemet; Vem bodde på landerierna? De flesta av landeriernas arrendatorer/ägare bodde inne i staden och hade landeriet som sommarnöje. Men jordbruks- och trädgårdsarbetarna, var bodde de? Vilka arbetade på landerierna? Vissa av hushållets tjänare följde med herrskapet ut till landeriet men landerierna behövde fler arbetare. De som hade omvårdnaden om djuren, vilka var de?

Vilka fick vistas var på landerierna? Trädgårdar för lust och fågring fanns på flera landerier men fick till exempel mjölkpigorna sitta på trädgårdsbänken?

Antalet anställda på landerierna varierade efter storlek och efter ägarnas resurser. Många mindre landerilotter ägdes av ett par och deras barn och ibland bodde någon äldre släkting på platsen. De personer som ingick i hushållet finns bland annat nämnda i mantalslängder som kan se väldigt olika ut beroende på ägarens resurser och marker. I ett exempel från en mantalslängd för Johanneberg 1884 nämns följande personer:

...Handlanden Werner H Stade 32 år (ägare), hustru Hedvig Eleonoress. 33, dotter Anna 8, sönerna August 12, Carl 15 och Werner 18, änkefru Anne Winberg 95, pigan Carin Svensson 30, pigan Johanna Sofia Jansson 44, pigan Albertina M. Andersson 52, pigan Carolina Andersson 59, pigan Sara Lisa Andersson 49, drängen Herman Olofsson 58, drängen Andreas Andersson 46, bokhållaren Johan Peter Jonsson 35, trädgårdsarbetaren Anders Peter Eliasson Lind 48 år”.

I en mantalslängd från Leontinedal 1883 räknas färre personer upp:

...Leontinedahl ägor av löjtnanten Carl Klingspor, Handelsagenten Gustaf W Schröder, dotter May, dotter Emma, piga Christina Johansdotter.”

Utifrån mantalslängdens indelning framgår att det fanns ytterligare fem arrendatorer under Leontinedal som arrenderade sin mark av huvudarrendatorn Klingspor.

Grödor och verksamheter

Ett annat område som skulle vara intressant att fördjupa är vilka grödor som odlades och om det kunde finnas specialiseringar på vissa landerier, eller kopplingar mellan landeriers produktion och närliggande industrier.

Landeriet Carlsberg köptes exempelvis under 1700-talet av en sockerbagare som anlade en fruktträdgård där. En sockerbagare tillverkade konfekt, karameller, glass, krokanersamt tårter och bakelser, men tillskillnad mot konditorn som tillverkade samma slags varor hade sockerbagaren ingen servering. Man kan spekulera i om frukten användes i hans verksamhet?

Man kan undra om det till exempel fanns några kopplingar mellan stjär

kelse- eller sockerbruk och det som odlades på landerierna där. Odlades det potatis vid stärkelsebruken vid Katrinedal och Liseberg? Eller odlades det sockerbetor vid Ånäs landeri som råvara till sockerbruket?

Skrönor och skrock

I boken *Det gamla Göteborg* (1919-1921) berättas det att ägaren till Carlsbergs landeri på 1830-talet hade svårt att få familjen att flytta ut till landeriet då byggnaderna låg alldeles in på den forna avrättningsplatsen. Tjänstefolket lär till och med ha arrangerat "spöke-rier" för att slippa bo på platsen.

Den landerimark som stadens skarp-rättare arrenderade gick under namnet Bödelslyckan men namnet ändrades vid början av 1800-talet till Lyckan, som lät betydligt mer idylliskt.

Personlig kuriosia

Två exempel som ger oss en liten inblick i vilka personligheter som bodde på landerierna finns från Liseberg:

John Nonnen, ägare till Liseberg brukade varje dag promenera till sockerbruket i Klippan, då det gav honom en nyttig motion. Boende längs hans väg kunde ställa klockorna efter honom då han var så punktlig.

Mary Nonnen, en av döttrarna, utnämnde efter faderns död den duk-tige och intelligente drängen Nils Bengtsson till trädgårdsmästare då de delade sorgen över trädgårdens dåvarande skick. Utnämningen upprörde landeriets andra trädgårdsmästare då Bengtsson "ej berrett sig för facket". Systrarna Nonnen hade god hjälp av Nils Bengtsson som hjälpte till med allt möjligt, också med gårdens ekonomi fram till Emily Nonnens död 1905.

Sylt-Kaka, ur Cajsa Wargs kokbok från 1700-talet:

"Til et halft qwarter af insyltade bär, antingen Hallon med Winbär, eller Kiörssbärs-kött, som är med Säcker insyltat, och ej hafwer lång Sirap, tages en och en half jungfrus mått, wäl mätit, skirat smör, sedan mästa hettan är af det samma gängit, hwilket först röres til-hoppa med syltet, sedan slås 12 äggegulor dertil, och röres, til dess det börjar at tjockna: Emedlertid wispas alla äggehwitorna til et hårdt skum, och när det förra är tjockt, röres skummet sackta dertil, samt 5 lod fint stötte hwetebrodsskorpor, då det strax slås uti en wäl smorder form, och sättes i ugnen. På samma sätt kan denna kaka göras af äpplemos, som är hårdt kokat, med wäl Säcker, som de woro insyltade. På samma sätt, stickelbärs-mos. Af denne smeten kan bakas, i små former, eller ock, i munkepannan, i spisen med et läck, så at eld kan läggas, både öfwer och under."

Källa: https://sv.wikisource.org/wiki/Hjelpreda_I_Hush%C3%A5llningen_F%C3%B6r_Unga_Fruentimber/N%C3%A5gra_Sorter_Bakelser

Mary Nonnen omkring 1820, målad av hennes mor Anna Nonnen.

Skydd och utveckling av landerispåren

Skyddet

Stärk skyddet av landeriresterna. Inventera vilka skydd som finns och sätt målsättningar kring vilka skydd som behövs. Skydd som kan vara aktuella är byggnadsminnesförklaringar, kommunala kulturreservat, skydd i detaljplan för byggnader och träd med mera.

Vård- och underhållsplaner

Alla bevarade byggnader behöver vård- och underhållsplaner, med mål för bevarade och ibland återställande av byggnadsdelar.

Parkplaner

Gröna rester efter landerierna kan stärkas utifrån platsens nuvarande form och funktion och dess historiska utseende. Se över vårdbehovet av äldre träd.

Verksamheterna

Gör en plan för vilka verksamheter som är lämpliga/önskvärda i de landerier som har byggnader kvar. Ge möjlighet att komma in i husen. Beva-

rande/återskapande av huvudbyggnadernas karaktär som bostadshus.

Gränserna

Landerianläggningarna har ofta lämnat fysiska avtryck i staden, synliga fram till idag. Det handlar till exempel om vägdragningar och kvarter som skapats utifrån landeriernas gränser. Ett exempel på detta är Bagaregården där en äldre ladugård orsakat att vägen kröker, något som syns än idag. Ett annat exempel är Gummero, där kvarteret Chemnitz i stort sett följer landeriets form.

Generellt behöver man respektera de fysiska gränserna runt bevarade rester av landerier. Även rent upplevelsemässigt skulle många av de bevarade resterna vinna på att de yttre kanterna på de gröna miljöerna blev tydligare.

Förtydliga platsernas särart i förhållande till stadsmiljön runt omkring. De utgör ofta ett tydligt äldre lager i en nyare stadsplan.

Vård- och underhållsplan finns för Stora Katrinelund. Bild från Higabs hemsida.

Till höger utsnitt ur detaljplan för Station Haga med skydd för byggnader, även interiörer, och för park, även av enskilda träd.

8. SKYDD OCH VARSHAMHET	
☐ q ₁	Särskilt värdefull byggnad som omfattas av 8 kap 13 § PBL. Byggnaden får inte rivras. Byggnadens grund, fasader och tak ska bevaras till såväl helhet och form som material, detaljer och färgsättning, så att dess kulturhistoriska kvaliteter, arkitektoniska egenart och betydelse i stadsrummet inte förvanskas. De egenskaper som ska bevaras och vårdas har angivits i planbeskrivningen, sidorna 52-55.
☐ q ₂	Särskilt värdefull parkmiljö som omfattas av 8 kap 13 § PBL. Parkens kulturhistoriska värden får inte förvanskas. De egenskaper som ska bevaras och vårdas har angivits i planbeskrivningen, sidan 51.
☐ q ₃	Särskilt värdefull bro, brofästen och kaj som omfattas av 8 kap 13 § PBL. Återuppförande, underhåll och ändring av bro, brofästen och kaj ska ske så att dess kulturhistoriska värden inte förvanskas. De egenskaper som ska bevaras och vårdas har angivits i planbeskrivningen, sidan 55.
☐ n ₁	Träd som berörs av markarbeten ska flyttas eller ersättas.
☐ n ₂	Träd får inte fallas och ska vid markarbeten skyddas.
☐ k ₁	Särskilt värdefull byggnad som omfattas av 8 kap 13 § PBL. De karaktärsdrag och värden hos byggnadens interiör som angivits i planbeskrivningen, sidorna 52-55, ska särskilt beaktas vid eventuell ändring samt vid underhåll, så att detta sker på ett varsamt sätt.

Övrigt

Innanför och utanför staden

Landerierna fanns i ett sammanhang med den befästa staden. Genom att stärka förståelsen av fästningen Göteborg stärker man också berättelsen om landerierna. Hitta sätt att presentera landerierna som någonting utanför staden. Arrendatorerna hade ofta bostad även innan för staden - var låg dessa? Även varorna som producerades fraktades in till staden.

Rekonstruera byggnader

Helhetsberättelsen om landerierna saknar några kategorier av tidigare vanliga byggnadstyper. Se över möjligheten att rekonstruera dessa på lämplig plats. Exempel är arbetarbostäder, orangerier/växthus etc. T. ex. pågår arbetet med att rekonstruera ett orangeri vid Gunnebo slott.

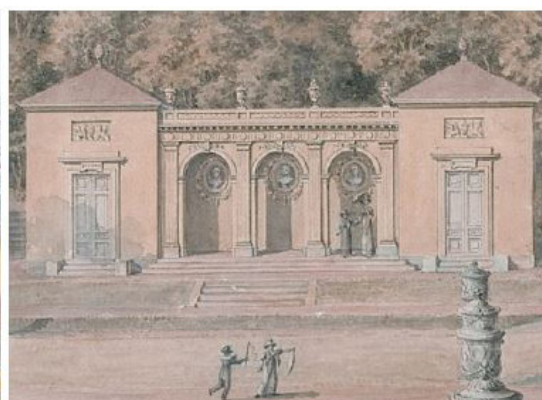
Tobaksplanta av Franz Eugen Köhler, Köhler's Medizinal-Pflanzen.

Wikimedia 20180319 <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=255377>

Odling

Lyft fram landeriplatserna som platser för odling. Gör det möjligt för besökarna att ta del av olika typer av odlingar i bruk på de olika platserna. Skapa möjlighet att få delta och ta del av skörden, som ett mervärde utöver en mer levande grön miljö.

- Undersök frågan om landerierna som försörjare av stadens behov av jordbruksprodukter. Fungerade det?
- "Lyxodlingarna" med socker och tobak.

Återskapande av Gunnebos orangeri, ett ambitiöst projekt i en väbevarad slottsmiljö. Bild från <http://gunneboslott.se/inlagg/gunnebos-orangeri/> 20180319

DIGITALA TEKNIKER FÖR TOLKNING OCH PRESENTATION AV LANDERIER

Inom kulturarvsfältet är digitalisering inget nytt, men tidigare har man främst menat att skapa digital tillgång till inskannat källmaterial som böcker och kartor. Stadsplanerare och arkitekter har också en historia av att använda digitala tekniker för att skapa ritningar och visualiseringar av de byggnader och projekt som planeras genomföras i framtiden, de senare framförallt för att ge de inblandade och allmänheten en möjlighet att se byggnaderna i sitt sammanhang. Ett sätt att levandegöra en vision, ge en liten glimt in i den tänkta framtiden. Det är även en gammal beprövad teknik att använda spelmotorer och digitala modelleringsprogram för att bygga upp virtuella världar som kittlar spelanvändarens fantasi och spellust.

Men att använda sig av samma digitala tekniker för att ge en glimt av dåtiden är relativt nytt. Att tolka, bygga kunskapsunderlag och presentera kulturmiljöer med samma tekniker är något som har utvecklats främst de senaste tio åren, men som sprider sig allt mer.

De digitala teknikernas växande popularitet inom kulturarvsfältet kan delvis förklaras av de nya möjligheter till visualisering och tolkning som de erbjuder. De ger en möjlighet att på ett tydligt sätt kontextualisera byggnader som tappat sitt tidigare sammanhang, att förklara en miljö tillkomst och eventuella kopplingar som idag inte är tydliga i landskapet. Det går dels att återknyta försvunna kopplingar, men också att förklara nya sammanhang. Man kan även på ett tillgängligt sätt förklara miljöer som idag är svårförståeliga, eller helt rekonstruera sådana som försvunnit sedan länge.

Teknikerna möjliggör också användande och visualisering av de stora kunskapsmängder som finns i samlingar runt om i hela världen, varav delar av dem håller på att tillgängliggöras i digitalt format. Själva användningsområdet av denna kunskap är potentiellt obegränsat. Att kunna samla den här kunskapen på en och samma plats, att kontextualisera den, och de miljöer som den tillhör, är nästa möjliga steg i tillgängliggörandet.

Montage som visar hur AR-teknik kan användas för att förhöja upplevelsen av en plats. Vid Johannebergs landeri skulle man exempelvis kunna visa en modell av hur parken sett ut tidigare och på så sätt skapa en enkel förståelse för vad som hänt på platsen.

Virtual reality används idag bland annat för att visa på hur man planerar någonting i framtiden. På de senaste åren har det blivit allt populärare att använda det för att visa dätida miljöer, där intresset från allmänhet och historieintresserade är stort. Foto: Lucia Escarate.

Tekniken: Digital visualisering av Johannebergs landeri 1890

Grundtanken med det här projektet är att tillgängliggöra och möjliggöra en förståelse av landerimiljöns kontext och samtidigt genom att göra en digital visualisering av Johannebergs landeri runt år 1890 samt idag (år 2018). Slutprodukten ska möjliggöra förståelsen av landeriets helhetsmiljö, genom en applikation som fungerar på plattformar med pekskärm.

Visualiseringen ska i appen göra det lättare att jämföra dåtid med nutid och ge användaren möjlighet att skapa en egen uppfattning av de förändringar som skett på platsen, och en fördjupad förståelse för miljöns bakgrund. Delar av det källmaterial som använts under arbetet kommer även att finnas med i appen för att visa vad visualiseringen bygger på för källor, och på samma gång tillgängliggöra dessa.

De digitala teknikerna möjliggör ett nytt sätt att använda källmaterialet, eftersom arbetet med de digitala verktygen uppmuntrar till att man ställer nya frågor till materialet och gör en triangulering av informationen. En gammal sanning ifrågasätts därför ofta när det digitala modellerandet kräver svar på frågor som ställs på ett nytt sätt och från en lite annan vinkel än tidigare. Att arbeta nära källmaterialet ger oss också större kunskap om landeriet och gör att man kan lägga ihop tidigare fragmentariska pusselbitar till en tydligare helhetsbild.

Även om de digitala teknikerna har stora fördelar så bör man vara medveten om de krav som ställs när man arbetar med dem för att tolka och visualisera miljöer. Hela arbetet ska baseras på en vetenskaplighet och genomsyras av tolkning och triangulering av källmaterial, för att skapa en så trovärdig modellering som möjligt. Dessutom aktualiseras ytterligare två aspekter som behöver hanteras:

Den första är att det kommer att uppstå frågor som källmaterialet inte helt kan svara på och där man kan välja att antingen göra kvalificerade avvägningar, baserade på erfarenhet och efterforskningar av liknande miljöer, eller att utelämna de problematiska delarna helt. Det senare är en enklare lösning, men som kan försvåra upplevelsen av en helhet, medan den första innebär att betraktaren behöver få veta hur tolkningen har lett fram till det resultatet.

Den andra aspekten är att det gäller att vara tydlig med att en digital visualisering är resultatet av en tolkning, inte en perfekt framställning av en objektiv verklighet. De här aspekterna går att hantera och när de reds ut på ett bra sätt kan de även ge ett mervärde, genom att de stimulerar betraktarens egna tankar och kan lägga grunden för ett samtal kring kulturmiljön och dess sammanhang.

I den här fördjupningen av landeriprojektet finns ett samarbete med Jonatan Westin, forskare vid Göteborgs Universitet.

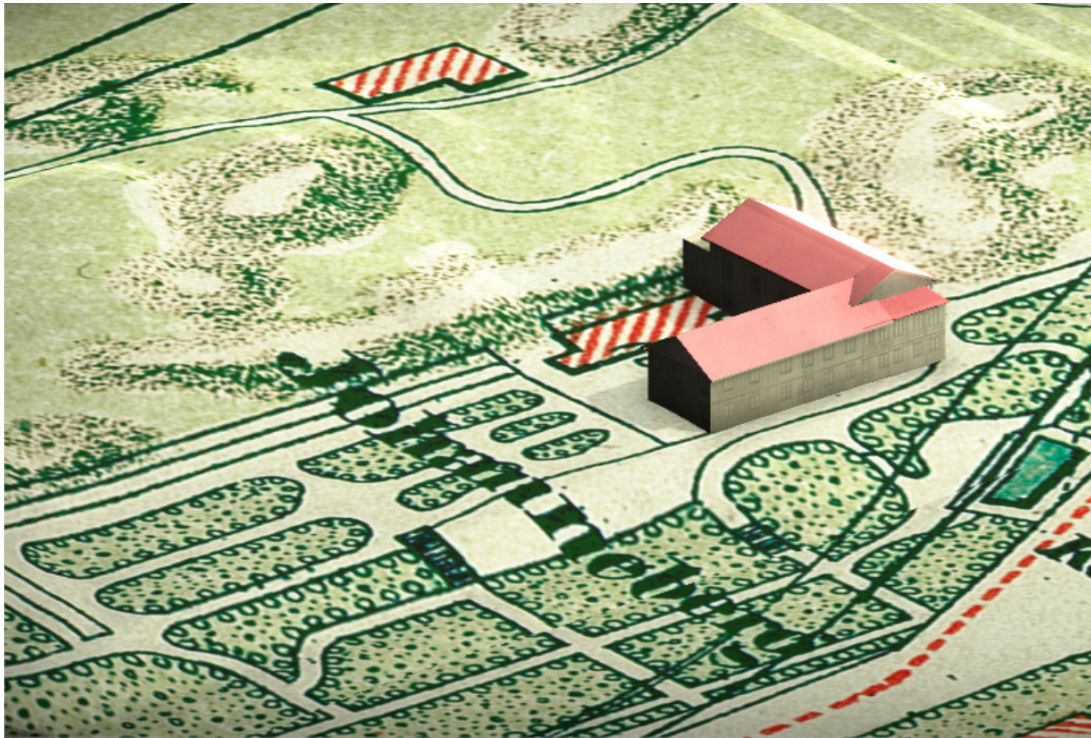
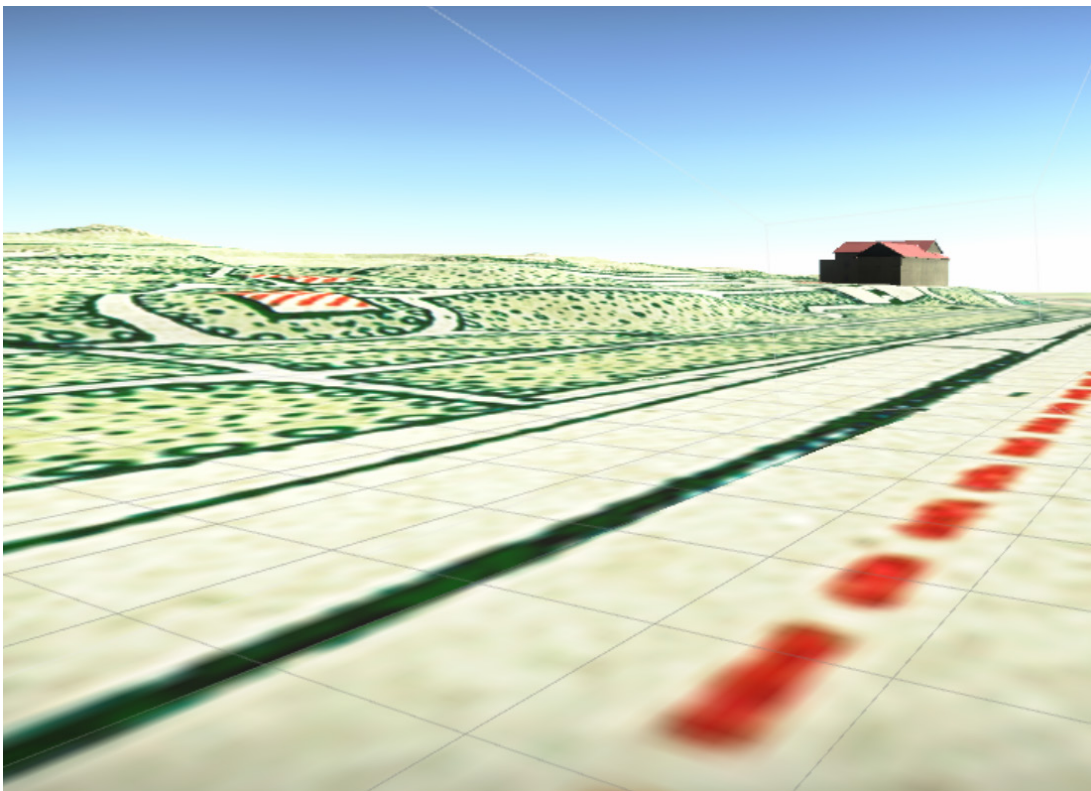

Bild från arbetet med den digitala visualiseringen av Johannebergs landeri, tagen från spelmotorn Unity. Den modellerade byggnaden är placerad på en terräng med en karta från 1888.

En andra bild från den digitala visualiseringen, tagen från arbetet i spelmotorn Unity. Till vänster i bild syns några av de höjdskillnader som finns i terrängen som byggnaden står på. Terrängen är modellerad från information i en historisk höjdkarta.

Metoden

Det första steget i vår arbetsmetod är att utifrån syftet välja ut en miljö att visualisera, där objektet i denna fördjupning alltså är Johannebergs landeri. Nästa steg i processen är att titta på vilken information källmaterialet kan ge. Det finns en uppsjö av källmaterial som kan användas vid arbetet med de här digitala teknikerna, och avsikten med projektet avgör vilket material som blir relevant. I den här fördjupade delen av landeriprojektet används olika former av bildmaterial; fotografier, målade bilder över platsen, tillsammans med olika historiska kartor; äldre kartor över Göteborg, topografiska kartor och modern digital höjddata, och skriftliga källor knutna till byggnaderna; ritningar, brandförsäkringar och bouppteckningar.

När man har fått grepp om källmaterialet och en översiktlig bild över vilka tolkningar som ska göras, så är det dags att starta planerandet av det digitala arbetet. Arbetsprocessen är inte spikrak, utan rör sig bitvis i sidled; det kommer fram ny information och vissa uppgifter kommer att ifrågasättas under vägen. I arbetet med planen ingår även att välja de digitala verktyg som passar projektet och ens egen kunskapsnivå. I detta fördjupningsprojekt har vi därför valt att arbeta med framförallt: bildhanteringsprogrammen *Adobe Photoshop* och *Illustrator*, modelleringsprogrammet *Autodesk Maya* och spelmotorn *Unity*.

Nästa steg är att börja jobba med verktygen och även om det kan vara bra att göra vissa generella tolkningar tidigt i processen, så sker det huvudsakliga tolkningsarbetet under arbetet med modelleringarna.

En generell beskrivning av verktygen och arbetsprocessen är att man i *Photoshop* och *Illustrator* hanterar bildmaterialet; jämför bilder, förbättrar fotografiernas kvalitet och förtydligar kartor för att de ska kunna användas som bas för byggandet av 3D-modellerna. Genom de gamla topografiska kartorna får vi kunskap om hur marken såg ut vid Johanneberg tidigare, innan förberedelserna för Jubileumsutställningen år 1923 förändrade platsen.

Kartorna bearbetar vi sedan i *Photoshop* och *Illustrator* för att kunna föra in dem i modelleringsprogrammet *Autodesk Maya*, där vi bygger upp en terräng som stämmer överens med dåtidens plats. I modelleringsarbetet vägs kunskapen ihop, en tolkning görs av det sammanlagda källmaterialet och utifrån det bygger man upp 3D-modellerna.

Den modellerade terrängen flyttar vi sedan in i spelmotorn *Unity*, där den blir grunden för byggnadsmodellerna, som byggs efter hand, utifrån bilder som ger oss information om byggnaderna och dess omgivningar, och som tillsammans med det skriftliga materialet ger information om vilket utseende den äldre miljön kan ha haft. Sedan lägger man till andra element som vegetation och vägar, för att bygga upp en trovärdig modell av den gamla kulturmiljön. I spelmotorn sätter man ihop den digitala miljön och bygger basen för appen. Arbetet går att likna vid ett stort pussel, där bit för bit sätts ihop i spelmotorn och när den är klar bygger man den färdiga appen.

Fördjupningsprojekt

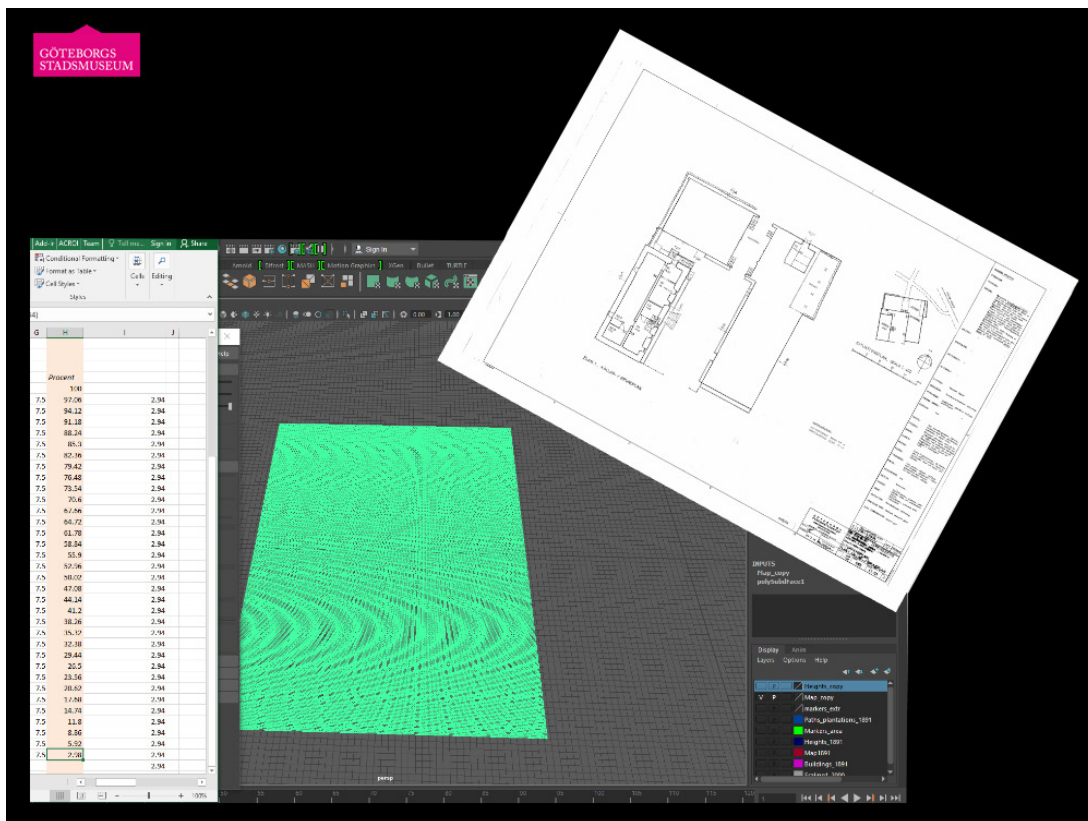

Bild från arbetet med digital modellering i Autodesk Maya, ritningen till höger används för att skapa rätt mått på byggnaden i modellen.

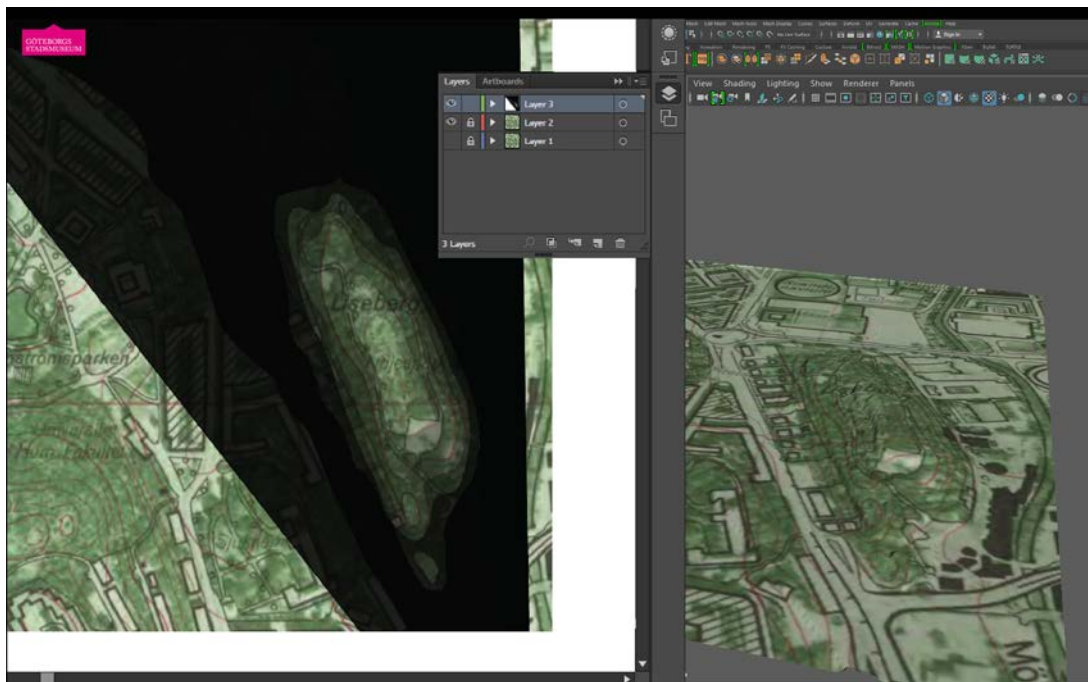

Bild från arbetet med en höjdkarta i Adobe Illustrator, inför modellerandet av terrängen i Autodesk Maya, där informationen i kartan används för att bygga upp terrängen som den såg ut vid tiden för kartans framtagande.

Tekniken: Fotoscanning av bevarade landområden

De byggnader som vi väljer att använda den här metoden på, har värden som är väl värda att dokumentera, som går att förstärka digitalt och är viktiga i förmedlandet av landområdesberättelsen. De fotoscannade modellerna av byggnaderna kommer att läggas till den information som genom appen blir tillgängliga digitalt, och kommer att vara en del av det material som vi skapar för att tillgängliggöra och tydliggöra landområdena.

Fotoscanning, eller "photogrammetry" och "structure-from-motion", som tekniken också kallas, är en digital teknik som Göteborgs stadsmuseum redan använder. Fotoscanning är en teknik som redan är en del av arkeologers verktygslåda, och används just eftersom den gör det möjligt att på ett snabbt och relativt enkelt sätt dokumentera och förmedla även större miljöer.

I fördjupningsdelen av landområdesprojektet kommer vi att använda fotoscanning för att göra dokumentationer av vissa bevarade bebyggda miljöer som bär särskilt intressanta spår av landområdesverksamheter. Metoden gör att man kan frysa tiden och spara ett litet fysiskt utsnitt, i form av en digital modell, och på ett flerdimensionellt sätt skapa en dokumentation. Fotoscanning är en metod för att skapa tredimensionella digitala kopior av fysiska föremål och miljöer, och innebär att man tar digitala fotografier på ett föremål, bearbetar dem i en programvara och skapar där en digital kopia.

Tekniken är relativt enkel och behöver i sin enklaste form ingen dyr utrustning, och beroende på kraven på resultaten kan den kombineras med olika sorters utrustning. Allt från vanliga

mobilkameror och handhållna systemkameror, till mer avancerad kamerautrustning såsom drönare och utrustning för flygfotografering med flygplan.

I det här projektet arbetar vi med en av de mest använda programvarorna för fotoscanning; *Agisoft PhotoScan*. Utgångspunkten är att använda drönare för att ta bilderna ute i fält, mata in dem i programvaran och skapa en digital modell som därigenom dokumenterar en större bebyggd miljö i dess nuvarande skick.

Kulturmiljö Halland har gjort en fotoscannad modell av Höråsstugan på Hallandsfriluftsmuseet i Halmstad. Länk: <https://sketchfab.com/models/b426ead-725854c2bb120f961f70420be>

Skoklosters slott har fotoscannat sitt mest besökta rum och gjort det tillgängligt via Sketchfab. Länk: <https://sketchfab.com/models/d18155613363445b9b68c0c67196d98d>

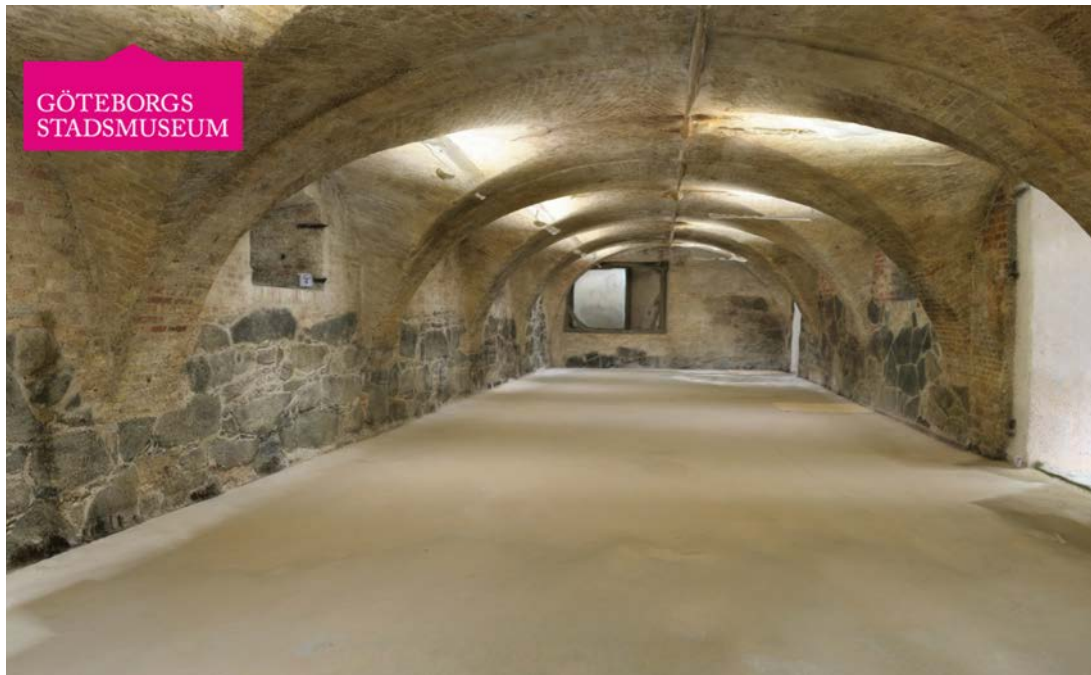

Bild av en modell av ett källarvalv i Göteborg, framtagen med fotoscanning av arkeologerna på Göteborgs stadsmuseum. Genom den kan man besöka en plats som inte tillgänglig för allmänheten. <https://sketchfab.com/models/202071aa74de42a192c98a787c232919>

Arkeologerna gjorde denna fotoscanning av Stadshuskällaren i Göteborg på uppdrag av Göteborgs Stadsmuseum och nu finns källaren förevigad och går att besöka i en digital modell via Sketchfab. Bilden visar hela modellen med källarens olika rum. Länk: <https://sketchfab.com/models/f4ee288c-c7a34d07bc1f5d062d6269b6>.

Användningsområden för teknikerna

Den form av digitala tekniker som fördjupningen av landeriprojektet använder skapar olika digitala objekt som sedan går att kombinera i samma digitala miljö, för att förmedla kunskap och göra den mer lättillgänglig. För en miljö som Johannebergs landeri, eller något av Göteborgs andra landerimiljöer, skulle detta till exempel kunna ske genom utställningar, webbapplikationer på hemsidor och applikationer för mobiltelefoner och surfplattor.

Däremot kan de digitala modellerna användas på många olika sätt.

De kan användas exempelvis för att sprida kunskap, eftersom miljöerna går att ta del av på ett interaktivt sätt oavsett var man befinner sig i världen. Man kan även skapa virtuella museum och möjliggöra tillgänglighet för andra grupper än de som rent fysiskt kan ta del av museernas utställningar på plats eller besöka miljöerna i stadsrummet. Det går även att skriva ut modellerna på 3D-printers för att använda digitala kopior av miljöer för att skapa verkligare virtuella miljöer.

En annan möjlighet är att använda sig av de framtagna modellerna i appar som knyter dem närmare verkligheten. Genom VR (virtuell verklighet) eller AR (augmented reality, eller förhöjd verklighet) kan man förändra hur man upplever verkligheten.

VR är en teknik där man genom en app skapar upplevelsen av en annan verklighet i användarens telefon. Med hjälp av VR-glasögon kan man sedan gå in i den virtuella världen och titta på saker i ett helt nytt sammanhang. Tekniken kan användas för både verklighetsflykt och för att visa på andra sätt att uppfatta verkligheten.

AR-tekniken är ett sätt att genom en app på användarens telefon lägga till mer information till den verklighet som hen ser utanför telefonen. Appen skapar då ett extra lager av information som användaren kan ta del av via telefonen, men utan att helt gå in i någon virtuell värld. Skillnaden dem emellan är att VR ger en upplevelse i en annan värld, medan AR förhöjer upplevelsen av användarens verklighet.

De här teknikerna kan användas för att förhöja andra aktiviteter i kulturmiljöerna, exempelvis vid stadsvandringar.

Spridningen av de här digitalt framtagna föremålen och miljöerna går allt snabbare, via exempelvis hemsidor som Sketchfab, där man gratis kan ladda upp, och ladda ner, olika former av digitala modeller. Där kan man titta på fotoscannade objekt, laserscannade objekt och andra former av digitalt framtagna modeller. Fler och fler (kultur-)institutioner finns representerade bland dess användare, däribland statliga myndigheter, privata aktörer och flera museum.

Andra liknande projekt

Göteborgs Universitets arbete med återuppbyggnaden av Södra Råda kyrka är ett exempel på hur man har använt både VR och AR-teknikerna för att förmedla upplevelsen av hur kyrkan såg ut tidigare. Att kunna ta del av en modell av den gamla kyrkans takmålningar ”projicerade” genom telefonen på den nuvarande takkonstruktionen ger ytterligare en dimension till den fysiska rekonstruktionen, och knyter den ännu närmare till dess föregångare.

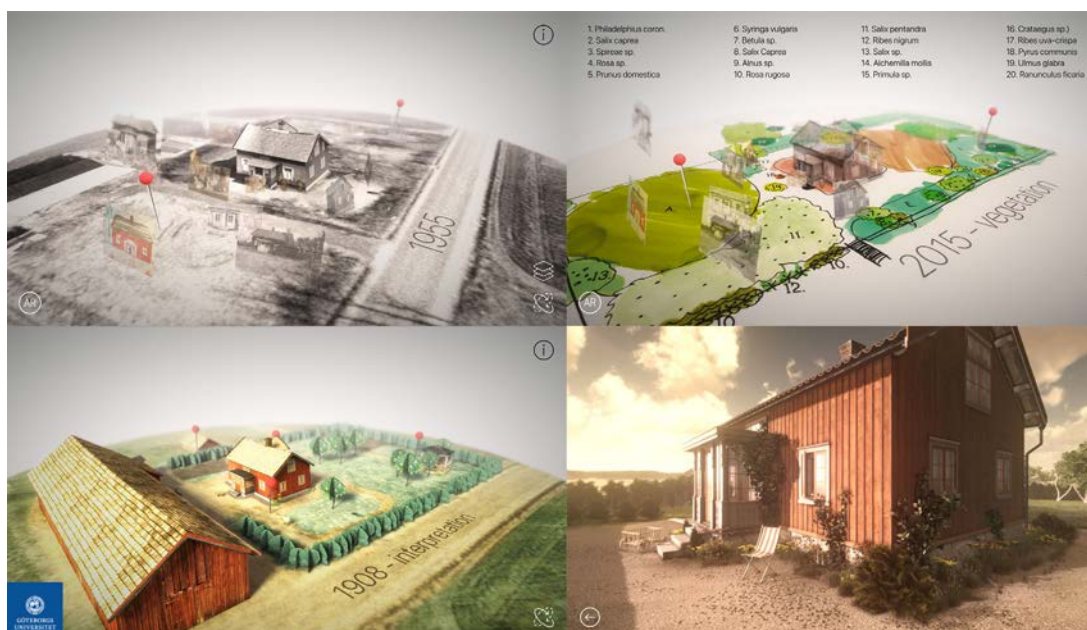
Ett annat exempel på hur olika tekniker använts för att skapa en fördjupad förståelse för historien är Arosenius-

projektet; ett forskningsprojekt för att samla och tillgängliggöra Ivar Arosenius konstnärskap. Inom projektet har det tagits fram flera appar, däribland "Kattresan", där man jobbat med lager för att förtydliga och tillgängliggöra

en av Arosenius barnböcker, utan att förlora källvärdet. I fördjupningsdelen "Arosenius i Älvängen" har man även byggt appen "Dockhemmet" där man får möjlighet att besöka en rekonstruktion av Arosenius hem i Älvängen.

Bild från arbetet med rekonstruktionen av Södra Råda kyrka. Genom VR- och AR-teknik skapas digitala hjälpmedel som gör det möjligt att förstå och uppleva hur takmålningarna i den ursprungliga kyrkan kan ha sett ut. Länk: <https://conservation.gu.se/her-vislab/projects#prettyPhoto>

Bilder från arbetet med Aroseniusprojektets app "Dockhemmet". Länk: <https://conservation.gu.se/her-vislab/projects#prettyPhoto>

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor

Almquist, Helge (1923). *Göteborgs historia, Grundläggningen och de första hundra åren, 1621-1718*. Göteborg.

Ask, Viktoria (red.) (2003). *Gamlestadens fabriker: historien om ett fabriksområde*. Göteborg: Antiquum KB

Ask, Viktoria (red.) (2013). *Johannebergs landeri - Antikvarisk fördokumentation*. Göteborg: Antiquum KB

Axel-Nilsson, Göran (1949). *Stora Katrinelund: några anteckningar kring ett gammalt göteborgslanderi*. Göteborg.

Chalmers tekniska högskola (1982). *Projektet Kvibergsnäs*. Göteborg: Chalmers.

Enhörning, Gunilla (2006). *Landerierna i Göteborgs stadsbyggande*. Diss. Göteborg: Chalmers tekniska högskola.

Fischer, Ernst (1923). *Göteborgs landerier*. Göteborg.

Forum för trädgårdshistorisk forskning (2009:22) *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning*. Stockholm: Forum för trädgårdshistorisk forskning

Fredberg, Carl Rudolf A:son (1919-1924). *Det gamla Göteborg: lokalhistoriska skildringar, personalia och kulturdrag*. Göteborg: dokumentation.

Gamlestadens fabriker (1965). *Gamla kontoret vid Gamlestadens Fabrikers AB - förut Kommerserådet Jacob Sahlgrens landeri*. Göteborg.

Göta luftvärnsregemente (1994). *Kvibergs kaserner: Militär byggnation under ett sekel*. Göteborg: Göta luftvärnsregemente.

Harald, Björn (1943). *Strövtåg i Göteborgs gamla kvarter*. Göteborg.

Isaksson (1919). *Lyckans bok*. Göteborg.

Johansson, Albert N. (red.) (1964). *Redbergslid med omnejd genom tiderna. 2., rev. och utök. uppl.* Göteborg: Gamla Redbergspojkar hembygds- och kamratförening.

Lindholm, Martin och Lange, Johanna (2017). *Stora Katrinelund. Vård- och underhållsplan*. Göteborg: Higab.

Lönnroth, Gudrun (red.) (1999-). *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg: ett program för bevarande*. Göteborg: Stadsbyggnadskontoret

Nonnen, Emily E (1922). *Systrarna på Liseberg: Anteckningar ur familjen Nonnens brev och dagböcker*. Göteborg.

Wilhelmsson, Sven Alrik (1962-1963). *Några Göteborgslanderier*. Göteborg.

Wilhelmsson, Sven Alrik (1963). *Några Göteborgslanderier II*. Göteborg.

Arkiv

Göteborgs stadsbyggnadskontors arkiv

Kartor från jubileumsutställningen 1923.

Historiska kartor, vissa digitaliserade: <http://goteborg.se/wps/portal/start/byggande--lantmateri-och-planarbete/stadsbyggnadskontorets-kundservice/historiskt-material/kartor/>

Göteborgs stadsmuseums arkiv

Foton, uppmättningsritningar, tidningartiklar och dokumentationer.

Krigsarkivet

Diverse kartor över Göteborg, från stadens grundande och framåt.

Landsarkivet Göteborg

Göteborgs drätselkammarers arkiv (1625-1900) upplåtelsebrev m.m.

Göteborgs rådhusrätt och magistrat före år 1900, handlingar angående brandväsen-
det (brandförsäkringar), bouppteckningar.

Landsarkivet Vadstena

Svea hovrätt, Göta hovrätts arkiv, Adelsns bouppteckningar ([via www.arkivdigital.se](http://www.arkivdigital.se)).

Lantmäteriets historiska kartor

Diverse historiska kartor över Göteborgs stad och enskilda landerier.

Region- och stadsarkivet Göteborg

Göteborgs kommun. Byggnadsnämndens byggnadsavdelning (1728-1994),
bygglovsritningar

Göteborgs kommun. Fastighetsnämnden (1795-1997), tillträdes- och avträdesbe-
siktningar 12 roten.

Göteborgs mantalskontors arkiv (1713-1949). Mantalslängder.

Diverse kartor. Bland annat:

Göteborgs kommun. Byggnadsnämnden stadsmättningsavdelningen:

Karta öfver Götheborgs stad jemte vidliggande område (1880).

Karta öfver en del af det till Götheborgs stad hörande område (1880)

Tomtkarta öfver delar av Heden, Lorensberg, Vasastaden och Johanneberg (1895).

Sjukhusdirektionen:

*Karta öfver en del av 14 roten. Höjdkarta utvisandes bland annat landerierna Lyckan,
Johanneberg och Carlsberg (1891).*

Byggnadsnämndens stadsplaneavdelningen:

Förslag av ordnande av trädgården på förra landeriet Johanneberg (1920?).

Stockholms stadsarkiv

Städernas allmänna brandstodsbolag, Göteborgs stad. Region- och stadsarkivet
Göteborg har förteckning vilka fastigheters försäkringshandlingar som finns här.

Hemsidor

<https://conservation.gu.se/hervislab>

<https://sketchfab.com/>

<http://www.brandverket.se/arkivet/>

<https://www.raa.se/hitta-information/kulturmiljobild/>

GÖTEBORGS
STADSMUSEUM